

Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvufî Düşünce Bakımından Önem Arzeden Bazı Âyetlerle İlgili Yorumları

Celil Kiraz

Dr., U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makale, Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tahkikâtü Bâlî (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi) adlı yazma risalesinde ele aldığı bazı âyetlerle ilgili yorumlarını değerlendirme amacı taşımaktadır. Bâlî Efendi'nin bu risâlesinde incelediği âyetler, genel olarak insanın fitrî ve mânevî yapısı ve başlangıç ve son itibarıyla insanın yeryüzündeki konumu ile ilgilidir. Yazar, bu konulara tasavvufî bir yorum getirmek için bu risâleyi yazmış olabilir. Zira bilindiği gibi tasavvuf, insanın mânevî olarak olgunlaşması ile ilgili bir disiplin olduğu için, insana büyük önem vermektedir. Ayrıca ledünnî ilim ve mürid-mürşid ilişkileri bağlamında mutasavvıflarca üzerinde çokça durulan Mûsâ-Hızır kıssası ve Hz. Mûsâ (as)'nın Allah'ı görmek istemesine dair kıssa da Bâlî Efendi'nin incelediği ve üzerinde yorumlar yaptığı âyetler arasındadır.

Abstract

The Interpretations of the Sofyalı Bali Efendi on the Some Qur'anic Verses that are Important from the Sufi Perspective

This article aims to take up the interpretations of the Sofyalı Bali Efendi on the some Qur'anic verses in his manuscript booklet

Tahkikatu Bali (Tafseeru Ayatin Mukhtelife). The verses that Bali Efendi considered them in this booklet deal with the spritual structure of the mankind and the site of the mankind in the universe from the point of beginning and end. The writer may write this booklet to interpret these verses according to the sufi perspective. Because, the Sufism has considered the mankind important as it is a discipline concerning man's spritual maturing. Another verses that Bali Efendi considered them are deal with the ladunnee ilm (mystical/spritual science) which sufis consider it as important issue and with the Qur'anic anecdote about wish of the Moses to see Allah.

Anahtar Kelimeler: Sofyalı Bâli Efendi, tasavvuf, işârî tefsir

Key Words: Sofyalı Bali Efendi, Sufism, Sufi Qur'anic Interpretation.

Giriş

Kur'ân ve Sünnet'in birer yorumu olan tefsir, hadis ve fıkıh disiplinleri üzerine oturmakta olan; ayrıca kelâm, tasavvuf ve İslâm felsefesi ilimlerini de bünyesinde bulunduran İslâm düşüncesinin her dalıyla meşgul olan âlimler, meşrûiyet açısından görüşlerini âyet ve hadislerle irtibatlandırma ihtiyacı hissetmektedirler. Daha doğrusu bu durum, söz konusu disiplinlerle iştigal eden ulemânın, genel olarak müslüman olmalarından dolayı tabii bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kendisini tasavvuf disiplini içerisinde ifade etmiş olan sûfiler, genel olarak gerek Kur'ân'a, gerekse Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılıklarını sürekli olarak ifade etmişlerdir. Bilindiği gibi Kur'ân âyetleriyle ilgili zâhirî yorumların dışında, sûfilerin sezgi merkezli birtakım yorumlarda bulunmaları sonucu *işârî tefsir* anlayışı doğmuştur.¹

İşârî tefsir yöntemi, Osmanlı döneminde yaşamış olan sûfiler tarafından da çokça kullanılmış ve bu alanda önemli eserler verilmiştir. Kânûnî dönemi (1520-1566)'nde yaşamış olan Sofyalı Bâli Efendi (v. 960/1553)² de bu alanda eser veren şahsiyetlerden biridir.

¹ İşârî tefsirin doğuşu ve gelişimiyle ilgili olarak bkz: Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, İstanbul, 1998.

² Sofyalı Bâli Efendi, bugünkü Makedonya sınırları içerisinde kalan Ustrumca (Strumica)'da doğmuştur. Tahsilini Sofya ve İstanbul'da tamamlayan Bâli Efendi, daha sonra tasavvuf yoluna girmiş ve Halvetî şeyhlerinden Kâsım Çelebi (v. 924/1518)'ye intisap etmiş ve daha sonra bu tarikatın önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Bâli Efendi, Kânûnî Sultan Süleyman'ın takdir ve iltifatını kazanmış ve onun bazı seferlerine katılarak orduya mânevî destek vermiştir. Sofyalı Bâli Efendi, 960/1553 yılında, Sofya yakınlarındaki

Tasavvuf, kelâm ve fıkıh ile ilgili eserlerinin yanı sıra Bâli Efendi, tefsir alanında da *Tahkikâtü Bâli (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi)*³ adlı bir risâle kaleme almıştır. Görebildiğimiz kadarıyla en önemli eseri Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserine yazdığı şerh olan Bâli Efendi, -Osmanlı müfessirleri üzerine değerli bir çalışma yapmış olan merhum Ziya Demir'in de ifade ettiği gibi⁴- *Şerhu Fusûsi'l-Hikem* adlı bu eserini hazırlarken dikkatini çeken bazı âyetlerle ilgili olarak ayrı bir risâle yazma gereği duyarak bu makalede incelenecek olan mezkûr risâleyi yazmış olsa gerektir. Fakat görebildiğimiz kadarıyla Bâli Efendi, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem* adlı

Sâlihiye'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Daha sonra buraya, Abdülaziz oğlu Kadı Abdurrahman tarafından onun anısına cami, türbe ve zâviye inşa edilmiştir. Hem tasavvufî alanda, hem de tefsir, fıkıh, kelâm gibi zâhiri ilimlerde kalem oynatan Bâli Efendi'nin en önemli eseri, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*'dir. Ayrıca müellifin *Vâridât, Etvâr-ı Seb'a, Risâle fi Halli Müşkilâti'l-Fusûs, Mecmûatü'n-Nesâih, Risâle fi Şerâiti Kabûli'd-Duâ, Şerhu'l-Hadisi'l-Kudsiyyi "Küntü Kenzen Mahfiyyen", Vakf-ı Nukûd Hususunda Olan Kazâya Dair Risâle, Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader* ve -inceleyeceğimiz eser olan- *Tahkikâtü Bâli (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi)* gibi başka eserleri de vardır.

Sofyalı Bâli Efendi'nin hayatı, eserleri ve bazı görüşleriyle ilgili olarak bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1263, Beyrut, trs.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 356-357, İstanbul, 1996; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 230, Beyrut, 1951-1955; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 42, İstanbul, 1333-1342; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I, 422, yrs., trs.; Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 258-261, İstanbul, 2007; Kara, Mustafa, "Bâli Efendi (Sofyalı)", *DİA*, V, 20-21, İstanbul, 1992; Özcan, Tahsin, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, s. 125-155, İstanbul, 1999; Ögke, Ahmet, "Tasavvufta "Kenz-i Mahfi" Düşüncesi ve Sofyalı Bâli Efendi (v. 960/1553)'nin "Küntü Kenzen Mahfiyyen" Şerhi Bağlamında Varoluşun Anlamı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 5, sayı: 12, s. 9-24, Ankara, 2004; Tek, Abdurrezzak, "Fusûsu'l-Hikem'e Yönelik Bazı Tartışmalı Konulara Sofyalı Bâli Efendi'nin Bakışı", *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, c. 14, sy. 2, s. 107-133, Bursa, 2005; Muslu, Ramazan, "Halvetiyye'de Atvâr-ı Seb'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâli'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, sayı: 18, s. 43-63, Ankara, 2007.

³ Sofyalı Bâli Efendi'nin bu risâlesi, Süleymâniye Kütüphanesi'nin Dâru'l-Mesnevî bölümünde 55/1 numarada kayıtlı olup, bu risâleler mecmûasının 1b-29a varakları arasında bulunmaktadır. Risâlenin hemen başında, yani 1b varığında *Tahkikâtü Bâli* başlığı yazılı olmasına rağmen, sözkonusu risâle, muhtemelen iç kapaktaki tanıtım yazılarından ve içeriği bakımından bazı âyetlerin tefsirinden oluşmasından dolayı, kütüphane fişlerine *Tefsîru Âyâtin Muhtelifi* şeklinde kaydedilmiştir.

⁴ Demir, age, s. 261.

eserinde, inceleyeceğimiz eser olan *Tahkikâtü Bâli* adlı risâlesinde yer alan yorumlara -birkaç konu hariç- çok fazla yer vermemektedir.

Ayrıca Bâli Efendi'nin bu risâlesinde incelemek için seçmiş olduğu âyetler incelendiğinde, bu âyetlerin genel olarak insanın fitrî ve mânevî yapısı ve mebde' ve meâd itibarıyla yeryüzündeki konumu ile ilgili olduğu görülmektedir; dolayısıyla müellifimiz, bu konulara tasavvufî bir yorum getirmek için de bu risâleyi yazmış olabilir. Zira bilindiği gibi tasavvuf, insanın mânevî olarak olgunlaşması ile ilgili bir disiplin olması hasebiyle, insana büyük önem vermektedir. Ayrıca ledünnî ilim ve mürîd-mürşid ilişkileri bağlamında mutasavvıflarca üzerinde çokça durulan Mûsâ-Hızır kıssası ve ayrıca Hz. Mûsâ (as)'nın Allah'ı görmeyi istemesine dair kıssa da Bâli Efendi'nin incelediği ve üzerinde yorumlar yaptığı âyetler arasındadır. Bilindiği gibi mutasavvıflar tarafından Mûsâ-Hızır kıssasına, tasavvufî terbiyenin ve mürîd-mürşid ilişkilerinin temellendirilmesi bakımından büyük önem verilmektedir.

Risâlenin yazılması ile ilgili başka bir muhtemel sebep olarak da, Zemahşerî (v. 538/1143) ve Beyzâvî (v. 685/1286)'nin tefsirlerindeki bazı görüşlerle ilgili Bâli Efendi'nin kendi düşüncelerini ve duruşunu ortaya koyma arzusu gösterilebilir.

Bâli Efendi bu risâlesinde sırasıyla Bakara 2/30-33, Meryem 19/71, A'râf 7/172-173, Ahzâb 33/72, En'am 6/78-79, Bakara 2/255, A'râf 7/143-144, Kehf 18/60-82 ve Âlü İmrân 3/31 âyetlerini işâri/tasavvufî yönden ve kısmen de kelâmî yönden ele almıştır. Biz de bu makalemizde, Bâli Efendi'nin bu âyetlerle ilgili işâri yorumlarını incelemeye çalışacağız. Fakat makalemizde, yeni bir tasnif yapılacak ve risâlenin bütünü göz önüne alındığında çok fazla önem arz etmeyen birkaç âyetle ilgili müellifin yorumlarına değinilmeyecektir. Bâli Efendi'nin görüşleri incelenirken, diğer tefsirlerle de zaman zaman karşılaştırmalar yapılacaktır.

1. İnsanın Yeryüzünde Halife Kılınması ve Meleklerle Üstünlüğü

Bakara 2/30-33. âyetlerde anlatılan Hz. Âdem'in yeryüzünde halife kılınması; meleklerin bununla ilgili Yüce Allah'a soru sormaları; Yüce Allah tarafından varlıkların isimlerinin Hz. Âdem'e öğretilmesi; bu isimlerin meleklerle sorulması ve onların bunu bilememeleri; Hz. Âdem'in ise bilmesi şeklinde özetlenebilecek kıssayla ilgili olarak Sofyalı Bâli Efendi, bu risâlesinde bazı yorumlarda bulunmaktadır. Burada onun üzerinde durduğu meleklerin mi, insanların mı daha üstün olduğu meselesi, mütetekellimler ve müfessirler tarafından çokça tartışılmış; genel olarak peygamberlerin meleklerden üstün olduğu; fakat meleklerin, peygamber olmayan

diğer insanlara göre daha üstün olduğu ifade edilmiştir.⁵ Bâli Efendi de bu âyetlerden hareketle ‘Hz. Âdem’in, âyette sözü edilen meleklerden üstün olduğu’ görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır.

Söz konusu âyetlerde Yüce Allah, “Yeryüzünde bir halife yaratacağım.” (Bakara 2/30) sözüyle Hz. Âdem (as)’in yaratılacağını, sanki istişâre eder tarzda meleklerle haber vermiş; onlar da bundan dolayı Yüce Allah’ın, kendilerinin bu konudaki görüşlerini kabul edebileceğini zannetmişlerdir. Zira birisiyle istişâre edildiği zaman genel olarak durum böyledir; karşı tarafın bir konu hakkında görüşü soruluyorsa, onun görüşünün, soran kişi tarafından kabul edilme ihtimali de vardır. Bâli Efendi’ye göre burada Yüce Allah, onlara sanki “Ey meleklerim, bu konuda ne dersiniz?” demiş gibidir. Bundan dolayı da melekler, âyette zikredilen “Orada fesat çıkaracak, kan dökecek birisini mi halife yapacaksınız?” cevabını vermişler; Allah’ın kendilerini bu konuda özgür bıraktığını; eğer onlar insanın yaratılmasına razı olurlarsa onu yaratacağını, razı olmazlarsa yaratmayacağını zannetmişlerdir. Halbuki müellife göre durum böyle değildir.⁶ Veyahut da melekler, kendilerine yöneltilen bu hitaptan maksadın, yaratılan bu halifenin durumu hakkında kendilerinden bilgi almak olduğunu zannetmişlerdir.⁷ Bâli Efendi’ye göre meleklerle yöneltilen bu söz, onların ilim ve itaat bakımından en üstün oldukları şeklindeki gizli düşünce ve iddialarını ortaya çıkardığından dolayı, onlar için Yüce Allah’tan gelen bir imtihan ve denemedir.⁸

Âyetin devamında geçtiğine göre melekler, “Biz seni överek yüceltirken ve senin her türlü eksiklikten münezzeh olduğunu ifade ederken, orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birisini mi halife yapıyorsun?” demişlerdir. Bâli Efendi’ye göre onlar bu sözü, Cenâb-ı Allah’ı uyarmak, bu halifeye râzı olmadıklarını ortaya koymak ve “Daha düşük konumda olan, daha üstün olana halef olamaz, onun yerine geçemez” ve “Biz ondan daha üstünüz” şeklindeki zanna dayalı bilgilerinden hareketle, O’nun bu tasarrufu karşısında şaşkınlıklarını ifade etmek amacıyla söylemişlerdir. Veyahut melekler, “Cinler tâifesinin yerine insanın geçirilmesindeki hikmet, cinlerin fesat çıkarmasıdır; fakat bizim seni tesbîh etmemiz, bu fesadın tam zıddı olduğu halde, bizi değil de bir diğer fesat çıkaracak varlık olan insanı orada halife yapman, senin şanına yakışır mı?” diye de düşünmüş olabilirler. Ayrıca Bâli Efendi’ye göre melekler bu sözü,

⁵ Konuyla ilgili görüşler için bkz: Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II, 234-255, Beyrut, 1401/1981.

⁶ Bâli Efendi, *Tahkikâtü Bâli (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi)*, vr. 1b.

⁷ Bâli Efendi, age, vr. 2a.

⁸ Bâli Efendi, age, vr. 2a. Karş: Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, I, 486, Kâhire, 1422/2001.

Allah'ın yeryüzünü kendilerine temelli bir mülk olarak vermiş olduğu; bu mülkü, orada fesat çıkarmadıkça kendilerinin elinden almayacağı ve kendilerinin Allah'a itaat konusunda sebatkâr oldukları zannından hareketle söylemişlerdir. Görüldüğü üzere cinlerden sonra yeryüzünde bir süre kalan melekler, yeryüzünün, Âdem'in yaratılmasına kadar kendilerine ödünç verildiğini bilememişlerdir.⁹

Bâli Efendi'nin bu sözlerinden, onun bu âyette zikredilen melekleri, yeryüzü melekleri olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca onun, yeryüzünde yaşamakta olan ve zaman içerisinde orada fesatçılık ve kan dökücülük yapan cinlerin yerine insanoğlunun geçirildiği ve dolayısıyla insanın, cinlerin halifesi olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Melekler; cinlerle insanlar arasında bazı yönlerden benzerlik görerek, insanların da orada fesatçılık ve kan dökücülük yapacağı sonucuna ulaşmış olmalıdırlar.¹⁰

Bu âyetlerde melekler, ilim ve itaati kendilerine; cehâlet ve Allah'ın emirlerine muhâlefeti de insana isnâd etmişlerdir. Zira Bâli Efendi'ye göre, fesat çıkarmak ve kan dökmek gibi Allah'ın emirlerine muhâlefet anlamına gelen fiiller, cehâletin neticesidir; tesbîh ve takdîs gibi tâatler ise ilmin neticesidir. Öyleyse meleklerle göre kendilerinin, ilim ve amel bakımından Âdem'e tercih edilmeleri açık bir şekilde zorunludur. Yüce Allah'ın, bu olumsuz özelliklere sahip olan insanı kendilerine üstün tutması dolayısıyla melekler, bu sözleriyle kendilerinin Yüce Allah'tan üstün olduğunu da dolaylı olarak imâ etmişlerdir. Onların bu imâlarından dolayı Yüce Allah

⁹ Bâli Efendi, age, vr. 2a.

¹⁰ Bu görüş için ayrıca bkz: Taberî, age, I, 477-478; Râzî, age, II, 180-181.

Hız. Âdem'in kimin halifesi olduğu, yani kimin yerine geçtiği konusunda, Bâli Efendi'nin zikrettiği 'cinlerin oradan kovulmaları üzerine insanoğlunun onların yerine geçmesi' görüşünün yanı sıra, insanın yeryüzünde Yüce Allah adına hükmetmesi, onun emirlerini yerine getirmesi anlamında 'Allah'ın halifesi olduğu' görüşü de müfessirler tarafından zikredilmiştir. Bkz: Taberî, age, I, 480; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 251, Riyad, 1418/1998; Râzî, age, II, 181; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 66, Dersaâdet, trs.; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 299, İstanbul, 1971-1982.

Konuyla ilgili bir başka görüş de, insanoğlunun nesillerinin, zaman içerisinde birbirinin yerine geçmesi anlamında 'birbirlerinin halifesi olmaları'dır. Bkz: Taberî, age, I, 478-479; Zemahşerî, age, I, 251; Râzî, age, II, 181.

Bursevî ise farklı bir görüş olarak insanın, bütün mahlûkâtın halifesi olduğunu zikretmektedir; zira insan, rûhânî-cismânî, semâvî-arazî, dünyevî-uhrevî bütün özellikleri bünyesinde bir araya getirmekte; cansız varlıkların, bitkilerin, hayvanların ve melekût âlemindeki varlıkların birçok özelliğini üzerinde taşımaktadır; dolayısıyla insan, bütün bu varlıkların halifesi olabilir. Bkz: Bursevî, age, I, 65-66.

onlara “Ben sizin bilmediklerinizi bilirim” cevabını vermiştir. Bâli Efendi’ye göre Allah’ın bu sözü, onların gizli bir şekilde, bilmeden ve kasıtsız olarak imâ ettikleri ‘kendilerinin Hz. Âdem’le ilgili olarak bilgi bakımından Yüce Allah’tan daha üstün oldukları’na dair görüşlerine karşı açık bir red; açık bir şekilde, bilerek ve kasıtlı olarak ifade ettikleri ‘Âdem’den üstün oldukları’na dair görüşlerine karşı da gizli bir red olup, aynı zamanda onların yaptıklarının cezası ve düştükleri hatanın kendilerine bildirilmesidir. Yüce Allah bu sözüyle onlara sanki şöyle demiştir:

“Siz, ‘Orada ... birisini mi halife yapacaksınız!’ şeklindeki sözlerinizle Âdem’e isnâd ettiğiniz ve onu eleştirdiğiniz özelliklerle bizzat kendiniz muttasıf olduğunuz halde, en kötü ihtimalle sizinle aynı özelliklere sahip olan birisinin halife olmasına nasıl şaşırırsınız?”¹¹

Bâli Efendi’ye göre melekler, bu itiraz yollu sözleriyle bizzat kendileri fesatçılığa düşmüşler; doğru hareket ettiklerini zannettikleri halde, itaat sınırının dışına çıkmışlardır. Bundan dolayı onların “Mülk, sahibinin elinden, ancak zulüm ve fesatçılığa düştüğü zaman alınır” şeklindeki düşüncelerine uygun olarak, yeryüzü mülkü ellerinden çekilip alınmıştır.¹²

Bâli Efendi, meleklerin bu itirazını bir isyân ve günah olarak görmemektedir. Ona göre bu, sadece müctehitlerin hatasına benzer bir hatadır; çünkü Yüce Allah melekler hakkında “Onlar, Allah’ın kendilerine emretmiş olduğu konularda O’na asla isyân etmezler ve kendilerine emredilene yerine getirirler.” (Tahrîm 66/6) buyurmuştur.¹³ Öbür taraftan Bâli Efendi’ye göre melekler, âyetlerin devamında ifade edildiğine göre kendilerine sorulan varlıkların isimlerini söyleyemeyince, insanoğlundan üstün oldukları iddialarında isabetli olmadıklarını ve Allah’ın emirlerine muhâlefetin bizzat kendisi olan ‘Allah’ın sözüne itiraz yollu karşılık verme’ fiilini işleyerek itaat sınırından dışarı çıkmış olduklarını anlamışlar; bu söylediklerinden dolayı sorumlu tutulmaktan korkarak, kendi âcizliklerini ve Yüce Allah’ın ilminde ve fiillerinde kemâl sahibi olduğunu hemen ifade etmişler ve “Seni (bizim söylediğimiz sözlerden anlaşılacak her türlü eksiklikten ve senin şanına yakışmayan her şeyden) tenzih

¹¹ Bâli Efendi, age, vr. 2b.

¹² Bâli Efendi, age, vr. 2b.

¹³ Bâli Efendi, age, vr. 2b.

Bursevî’ye göre meleklerin “Seni tenzih ederiz; bizim, senin öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur” şeklindeki sözleri, onların daha önceki “Orada fesat çıkaracak, kan dökecek birisini mi halife yapıyorsun?” şeklindeki sorularının, Allah’a itiraz amacıyla değil, sadece bu konuda bilgi ve açıklama isteme amacıyla sorulduğunu göstermektedir. Bkz: Bursevî, age, I, 69.

ederiz; bizim, senin öğrettiğinden başka hiçbir bilğimiz yoktur!” (Bakara 2/32) demişlerdir. Yine onlar:

“Biz sana, bize öğretmediğin bir şeyi nasıl haber verebiliriz? Ey Rabbimiz, bilmediğimiz bir şeyi bize sormanın hikmetini en iyi sen bilirsin. Şüphesiz sen sonsuz ilim sahibisin. Hiçbir kimsenin müdahale edemediği ve sonsuz ilmine uygun olarak verdiğin emirlerde ve yaptığın işlerde hikmet sahibisin. Sözlerimizden dolayı sana tevbe ediyoruz. Edepsizliğimizden dolayı bizi sorumlu tutma! Bizi bağışla; zira sen, kendisine tevbe edenleri bağışlayansın.”

diyerek Rablerine tevbe etmişlerdir.¹⁴

Melekler “Seni tenzih ederiz; bizim, senin öğrettiğinden başka bilğimiz yoktur!” şeklindeki sözlerinde isabetli oldukları halde, daha önce Allah’a itiraz yollu yönelttikleri “Orada ... birisini mi halife yapacaksın?” sorusu ile, bu konuda cahilce davranmışlardır. Bâli Efendi’ye göre onların câhil olduklarını ifade ettikleri durum, bilgi sahibi olduklarını iddia ettikleri durumdan daha üstündür. Çünkü bu durumda onlar, cehâlet ve emre muhâlefet konusunda acziyetlerini ifade etmişlerdir ki bu, bizzat ilim ve itaat anlamına gelmektedir. Daha önce ortaya koydukları ilim ve itaat konusunda kendini beğenmişlik tavrı ise, bizzat cehâlet ve emre muhâlefet anlamına gelmektedir.¹⁵ Burada Bâli Efendi’nin, çok ince, derin ve isabetli bir yorum yaptığı görülmektedir.

Bâli Efendi buradan, Hz. Âdem’in meleklerden üstün olduğu sonucunu çıkarmakta ve ilk bakışta paradoks gibi görünen, fakat sonuç itibarıyla doğru olan şu sözleri söylemektedir:

İlimden cehâlet ve emre muhâlefeti; cehâletten de ilim ve itaati ortaya çıkaran Yüce Allah ne yücedir! Nice ilim vardır ki cehâletten üstündür ve yine nice cehâlet vardır ki ilimden üstündür. Nice tâat vardır ki emre muhâlefetten üstündür ve yine nice emre muhâlefet vardır ki tâatten üstündür.¹⁶

Bâli Efendi’ye göre bu âyet, Yüce Allah’ın meleklerden daha bilgili olduğuna dair bir delil teşkil ettiği gibi, Hz. Âdem’in meleklerden üstün olduğuna dair de bir delil teşkil etmektedir. Fakat Hz. Âdem’in üstünlüğü gerçeği, konunun iç yüzüne vâkif olmamaları sebebiyle melekler nezdinde bu âyet ile tam olarak sâbit olmadığından dolayı, Hz. Âdem’in üstünlüğü konusunda melekler için açık bir delil teşkil etmesi amacıyla, Hz. Âdem’e, melekler tarafından isimleri bilinmeyen varlıkların isimlerini onlara söylemesi

¹⁴ Bâli Efendi, age, vr. 3a-3b.

¹⁵ Bâli Efendi, age, vr. 3b-4a.

¹⁶ Bâli Efendi, age, vr. 4a.

emredilmiştir.¹⁷ Ayrıca melekler, “Bizim senin öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur” sözleriyle aslında “Bizim senden başta öğretmenimiz yoktur” anlamını kastettikleri için, Yüce Allah Hz. Âdem’in halifeliğini onlara *‘mektebü ilmi’l-esmâ*’da, yani *‘isimlerin bilgisi okulu’*nda öğretmek ve ispatlamak istemiştir. Hz. Âdem onlara varlıkların isimlerini söyleyince melekler, onun kendilerinden daha üstün olduğunu anlamışlardır; çünkü görüldüğü gibi Âdem, onlardan daha bilgilidir ve onlara göre daha bilgili olan, daha üstündür. Bâli Efendi’ye göre meleklerin içine düşmüş oldukları bu durum, onlar için şiddetli bir azar ve güçlü bir ikazdır.¹⁸

Bu noktada Yüce Allah, başka bir âyette Hz. Âdem ve eşine yöneltilen “Ben size bu ağaca yaklaşmayı yasaklamadım mı!” (A’râf 7/22) sözüne benzer bir şekilde, melekleri azarlayarak “Ben size ‘Ben göklerin ve yerin görünmeyen kısımlarını, sizin açığa vurduklarınızı ve gizlediklerinizi bilirim’ demedim mi!” (Bakara 2/33) buyurmuştur. Bu söz, sonuç mesâbesindedir; fakat aynı zamanda bu, meleklerle yönelik azarın tamamlanması için, onlara karşı ortaya konulan delili de tamamlayıcı bir işleve sahiptir.¹⁹

Bâli Efendi’ye göre bu âyetlerde Hz. Âdem’in üstünlüğü açıkça ifade edilmemiş; melekleri içine düşmüş oldukları kabz, yani mânevî olarak daralma ve sıkışma halinin şiddetinden korumak; ayrıca Hz. Âdem’i de ucubdan, yani kendini beğenmişlikten korumak için, buna sadece gizlice imâda bulunulmuştur. Böylece melekler, Hz. Âdem’in kendilerinden üstün olduğunu öğrenmiş olmalarına rağmen, bunun açıkça ifade edilmemiş olmasından dolayı da teselli bulmuşlardır. Diğer taraftan Hz. Âdem de, kendisinin üstünlüğünün açıkça ifade edilmesi durumunda ucba düşebilirdi. Hz. Âdem, açıkça zikredilmediği için kendisinin meleklerden üstün olduğunu anlayamamıştır; çünkü o, Yüce Allah’ın buradaki “Ey Âdem, onlara varlıkların isimlerini bildir!” (Bakara 2/33) sözünden, O’nun kendisine, meleklerle bu isimleri öğretmesini emrettiğini anlamıştır. Zira bilindiği gibi birisinin emriyle birine bir şeyler öğretmek, bir çeşit hizmettir; yine bilindiği gibi hizmet de mevki bakımından alçak olanın, üstün olana

¹⁷ Bâli Efendi, age, vr. 4a-4b.

¹⁸ Bâli Efendi, age, vr. 4b.

Bursevî’ye göre de melekler, yapmış oldukları ibadetlerin çokluğuna ve günahsız oluşlarına bakıp, yine bunların tersi olan Âdem’in nefsânî özelliklerine bakıp kendilerini büyük, Âdem’i küçük görmüşler; bunun sonucu olarak da “Orada ... birisini mi halife yapacaksın?” sözünü söylemişlerdir. Bunun cezası olarak da Allah Âdem’e isimleri öğretmiş, ona ilim vermiş, böylece onu meleklerle üstün kılmış; en sonunda da meleklerle, ona secde etmelerini emretmiştir. Bkz: Bursevî, age, I, 67.

¹⁹ Bâli Efendi, age, vr. 4b-5a.

yaptığı bir şeydir.²⁰ Dolayısıyla Bâli Efendi'ye göre, Yüce Allah'ın Âdem'in üstünlüğünü çok açık bir şekilde ortaya koymamasında, bu gerçeği açıkça ifade etmesinde var olmayan 'hem meleklerin, hem de Âdem'in ıslâh edilmesi' faydası vardır. Böylece Yüce Allah, tek bir sözle hem meleklerle Âdem'in üstünlüğünü öğretmiş; hem de Âdem'e meleklerin üstünlüğünü öğretmiştir. Zira bu durum, hem Âdem, hem de melekler için en hayırlısıdır.²¹ Bâli Efendi'nin bu yorumunun derinliği de çok dikkat çekicidir.

Meleklerle varlıkların isimlerinin sorulması ve onların da buna cevap verememeleriyle, onların ibadet ve ilimlerinden dolayı kapılmış oldukları ucub perdesi ortadan kalkmıştır. Bâli Efendi'ye göre böylece onlar, ilimlerini Hakk'ın ilminde fânî kılmışlar ve kulluk konusunda tahkik derecesine varmışlardır.²² Melekler, bu mağlûbiyet ve azar sonucu Hz. Âdem'in varlığında tamamen fânî olmuşlar; onun kendilerinden üstün olduğu gerçeği ortaya çıkınca, daha önce bilmedikleri bir gerçeğe ulaşmaları sonucu seyr u sülûkları tamamlanmıştır.²³ Bu yorumuyla da Bâli Efendi, Hz. Âdem-melekler kıssasından hareketle, mürîd-mürşid ilişkilerini temellendirme çabası içerisinde.

Bu noktada Bâli Efendi, incelemiş olduğu bu âyetlerden birtakım sonuçlar çıkarmaktadır. Buna göre meleklerin Hz. Âdem'den isimleri öğrenmelerinde ve -daha sonra gelecek olan- Hz. Mûsâ'nın Hızır'dan ledünni ilmi öğrenmesinde, Allah'a ulaşmanın ancak bir insân-ı kâmil vasıtasıyla mümkün olabileceğine dair açık bir işaret vardır.²⁴ Ayrıca Yüce Allah'ın bu âyetlerinde, samimî bir tâlibin, kendisini hiçbir şekilde başkalarından üstün görmesinin câiz olmadığına dair bir işaret vardır. Çünkü insanın kemâl ve üstünlük olarak gördüğü bir şey, gerçekte noksanlık olabilir; aynı şekilde onun noksanlık olarak gördüğü bir şey, gerçekte kemâl olabilir. Tâlip, bu şekilde kendini başkalarından üstün görerek dalâlete ve kendini beğenmişliğe kapılıp kendi yolunu kapatmış olabilir.²⁵

Bâli Efendi'ye göre Hz. Âdem kendinde hem cismânîliği, hem de rûhânîliği bir araya getirdiği için, Yüce Allah'ın öğretmesiyle, varlıklarla onların isimleri arasında irtibat kurabilmiştir; melekler ise sadece rûhânî varlıklar olduklarından dolayı bu özelliğe sahip

²⁰ Bâli Efendi, age, vr. 5a.

²¹ Bâli Efendi, age, vr. 5a.

²² Bâli Efendi, age, vr. 3b.

²³ Bâli Efendi, age, vr. 4b.

²⁴ Bâli Efendi, age, vr. 4b.

²⁵ Bâli Efendi, age, vr. 4a.

değildirler. Ona göre bu durum, Hz. Âdem'in meleklerden üstün olduğuna dair tam bir delil teşkil etmektedir.²⁶

Bu âyetlerden çıkardığı bu tasavvufi sonuçların yanı sıra Bâli Efendi, burada bazı zâhiri sonuçlara da işaret etmektedir. Meselâ onun aktardığına göre müfessirler, Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesini şöyle açıklamışlardır: Yüce Allah Âdem'e varlıkların cinslerini göstererek "Bunun adı attır, bunun adı inehtir, bunun adı koyundur vb..." şeklinde ona bunların isimlerini öğretmiş ve bütün bu isimler, Âdem'in kendi tasarrufu ve zihinsel çabaları sonucu değil, bizzat Yüce Allah'ın öğretmesiyle, her varlığın kendi manasına uygun bir şekilde konulmuştur.²⁷ Buradan anlaşıldığına göre Bâli Efendi, isimlerin (ve dolayısıyla dillerin) ictihâdî mi, tevfikî mi olduğu konusundaki tartışmada²⁸, tevfikilik görüşünü, yani bu isimlerin Yüce Allah'ın vahyi ve öğretmesi sonucu ortaya çıktığı görüşünü tercih etmiş olmaktadır.

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, sûfi müfessir Bursevî de bu âyetlerden, Bâli Efendi'ye benzer bir şekilde şu sonuçları çıkarmaktadır: "Bu âyetler, insanın şerefine, ilmin meziyetlerine ve ilmin ibâdetten üstün olduğuna delâlet etmektedir. Zira âyette bahsedilen melekler, ibâdet konusunda Hz. Âdem'den daha üstün oldukları halde, hilâfet vasfını ve görevini hak edememişlerdir. Bu da hilâfet görevini üstlenmenin, ancak ilimle mümkün olabileceğini göstermektedir. Yine bu âyetler, Hz. Âdem'in âyette bahsedilen meleklerden üstün olduğunu göstermektedir; çünkü o, bu meleklerden daha bilgilidir. Yüce Allah'ın başka bir âyette "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9) buyurmasından da anlaşıldığına göre, daha bilgili olan, daha üstündür. Fakat kulların, sahip oldukları ilmin yanı sıra ibadet etmeleri de gerekmektedir; çünkü ilme nazaran ibadet, ağaca nazaran meyveye benzer; zira her ne kadar asıl olan ağaç ise de, onun faydası, verdiği meyvelerden anlaşılmaktadır."²⁹

Ayrıca Bursevî'ye göre melekler, insan yaratıldığı zaman onun mu, kendilerinin mi daha üstün olduğunu tam olarak anlayamamışlar; fakat daha sonra onlara Âdem'e secde etmeleri emredildiğinde³⁰, onun kendilerinden üstün olduğunu anlamışlardır.³¹

²⁶ Bâli Efendi, age, vr. 6a. Benzer yorumlar için bkz: İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 26-31, 157, Tercüme ve Şerh: Ekrem Demirli, İstanbul, 2006; Bâli Efendi, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 11-36, 263-264, İstanbul, 1309/1891; Tek, ag.mk., s. 123-124.

²⁷ Bâli Efendi, *Tahkikâtü Bâli*, vr. 5b.

²⁸ Konuyla ilgili görüşler için bkz: Râzî, age, II, 191.

²⁹ Bursevî, age, I, 70.

³⁰ Bkz: Bakara 2/34.

Buradan anlaşıldığına göre Hz. Âdem'in, sözü edilen meleklerden daha üstün olduğu konusunda Bursevî de Bâli Efendi gibi düşünmektedir; fakat Bâli Efendi, meleklerin Âdem'in kendilerinden üstün olduğu kanaatine varmasını, onun varlıkların isimlerini bilmesi, kendilerinin ise bunu bilememelerine bağlarken; Bursevî buna ilave olarak, meleklerin Âdem'e secde etmeleri hâdisesini de üstünlük konusuyla irtibatlandırmaktadır.

2. Bütün İnsanların, Allah'ın Kendilerinin Rabbi Olduğuna Dair Ezelde Şahitlik Etmeleri

İslâm âlimleri tarafından *elest bezmi* olarak isimlendirilen ve bütün insanların ezelde, Allah'ın, kendilerinin Rabbi olduğuna dair şahitlik etmeleri şeklinde gerçekleştiğine inanılan hâdise, Yüce Allah tarafından Kur'ân'da şu şekilde anlatılmaktadır:

"Kıyamet günü "Biz bundan habersizdik" yahut "Daha önce babalarımız Allah'a ortak koştu; biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (ve onların izinden gittik). Bâtıl işler yapanların yüzünden bizi helâk edecek misin?" demeyesiniz diye, Rabbin Âdem oğullarından, onların bellerinden nesillerini çıkardı; onları kendilerine şahit tuttu ve "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" dedi. Onlar da "Evet, (senin, bizim Rabbimiz olduğuna) şahitlik ederiz" dediler." (A'râf 7/172-173)

İncelediğimiz bu risâlesinde Bâli Efendi, bu ezeli mîsâk konusuna da değinmekte; bu âyetlerle ilgili bazı yorumlarda bulunmaktadır. Onun buradaki ifadelerinden, mezkûr olayın bizzat gerçekleştiği görüşüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.³²

Bâli Efendi'ye göre Yüce Allah, bütün insanlara ezelde varlık elbisesini giydirmiş ve onlara, sayesinde Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilecekleri, yanlış yolla doğru yolu ayırt edebilecekleri bir akıl bahşetmiştir. Bu var oluş ve akıl sayesinde, onlar için Allah'ın birliğine ve Rab oluşuna dair bir bilgi ortaya çıkmıştır; zira bu varlıkların bizzat kendi var oluşları, onlar için bu konuda aklî bir delil teşkil etmektedir. Bu delil sayesinde onlar, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna "Hayır, sen bizim Rabbimiz değilsin" şeklinde değil, "Evet, sen bizim Rabbimizsin" şeklinde cevap vermişlerdir. Bâli Efendi'ye göre insanlar, bizzat kendi var oluşlarının teşkil ettiği bu aklî delili, kendilerine yöneltilen bu sorudan önce idrâk etmemiş olsalardı, duruma uygun düşen bu cevabı veremezlerdi.³³

³¹ Bursevî, age, I, 71.

³² Bkz: Bâli Efendi, age, vr. 8a-9a. Karş: Taberî, age, X, 546-566.

³³ Bâli Efendi, age, vr. 8a.

Ayrıca Bâli Efendi'ye göre Yüce Allah, onların kendisini tasdik ettiklerini bildiği halde, onların imân sahibi olup olmadıkları konusunda kendi kendine hüküm vermemiş; onları kendileri hakkında şahit tutmuş, yani kalplerindeki tevhidle ilgili olarak onların ikrarlarını, sözlü ifadelerini de almış ve onlara “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuştur. Sözün siyâkı, bu ikrarda seçme özgürlüğünün bulunduğu delil teşkil etmesi için “Rabbimize şahitlik edin!” denilmesini gerektirmesine rağmen, Yüce Allah burada, olumsuzlama ve tasdik etme arasında, her iki tarafa meyilli bir söz getirmiştir. Zira Yüce Allah'ın adaletinin mükemmelliğinden dolayı, bu sözle ilgili onlar üzerinde O'nun bir zorlaması yoktur; ta ki onlar, kıyamet günü “Allah bizden zorla söz almıştır” demesinler diye O, şahitliği onlara isnâd etmiştir.³⁴

Yüce Allah'ın bu sorusuna bütün insanlar, kendi özgür iradeleriyle “Evet ya Rabbi, sen bizim Rabbimizsin; buna şahitlik ediyoruz” cevabını vermişlerdir. Bâli Efendi'ye göre Yüce Allah, dalâlete düşmüş olan topluluklara azap edilmesi söz konusu olduğu zaman “Biz bu şahitlikten habersizdik; bize bu konuda herhangi bir bilgi gelmedi” ve “Bizim atalarımız Allah'a şirk koşan insanlardı ve biz de onlardan sonra gelen nesilleriz ve câhilliğimizden dolayı şirk konusunda onlara uyduk; bâtıla sapan müşrik babalarımızdan dolayı bizi mi helâk edeceksin?” demesinler diye, söz konusu misâkın umûmî olmasından dolayı bu kıssayı bize ve bizden önceki bütün ümmetlere haber vermiştir.³⁵

Bütün insanlar tarafından gerçekleştirilen bu tasdikten ve dünya hayatında iken bu âyetin inmesinden sonra, kıyamet günü insanların, mazeret türünden bu gibi sözler söylemeleri mümkün değildir. Zira Bâli Efendi'ye göre, özellikle dalâlet ehlinden bu şekilde söz alınmasının sebebi budur. Saâdet ehlinden bu sözün alınmasının sebebi ise, onlar için delilin tamamlanması ve Allah'ın âdil olduğunun gösterilmesidir. Çünkü bu şekilde bütün insanlardan söz alınmamış olsaydı, kâfirler mü'minlerin Cennet'e girdiklerini gördükleri zaman, “Bunlardan bizimle beraber söz alınmamıştır; bundan dolayı onların Cennet'e girmeleri zorunludur; keşke bizden de söz alınmasaydı da biz de onlarla beraber Cennet'e girseydik!” demeleri mümkün olurdu; fakat söz, genel olarak bütün insanlardan

³⁴ Bâli Efendi, age, vr. 8a-8b.

³⁵ Bâli Efendi, age, vr. 8b.

Burada Bâli Efendi, bu sözleriyle bu kıssanın hem müslümanlara, hem de önceki bütün ümmetlere haber verildiğini söylüyorsa da, görebildiğimiz kadarıyla, en azından elimizdeki Tevrat ve İncil'de buna benzer bir anlatım bulunmamakta; ezeli misâkla ilgili bu anlatım, sadece Kur'an'da yer almaktadır.

alındığı için, artık bunu söylemeleri mümkün değildir. Böylece bütün insanlık için delil tamamlanmış; Allah'ın adâletinin mükemmelliği de ortaya konulmuştur.³⁶ Bundan sonra, Yüce Allah'ın kendilerinin Rabbi olduğuna dair ezelde yaptıkları bu şahitliğin gereklerine uygun hareket eden insanlar Cennet'e; buna uygun hareket etmeyenler ise Cehennem'e gideceklerdir.³⁷

Bâli Efendi bu âyetlerden, birtakım ayrıntı hükümler de çıkarmaktadır. Ona göre bu âyetlerden hareketle amelin îmândan bir cüz olmadığı söylenebilir; çünkü henüz hiçbir amelde bulunmalarına rağmen, âyette bahsedilen bütün bu insanların îmânlı oldukları sâbittir.³⁸ Yine onun buradan anladığına göre îmân, Allah katından gelen bilgileri tasdik etmekten ibarettir; dil ile ikrârda bulunmak ise sadece bir hâkimin, birisinin îmânlı olduğuna hükmedebilmesi için gerekli olan zâhirî bir şarttır.³⁹

Bu noktada bir karşılaştırma yapmak gerekirse, ezeli misâkla ilgili bu âyetleri hakikat olarak değerlendiren Bâli Efendi'den farklı olarak, müfessir Zemahşerî (v. 538/1143), söz konusu âyetlerde anlatılan olayın fiilen gerçekleşmediğini; bunun bir temsil ve tahyilden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Buna göre âyetin anlamı, Yüce Allah tarafından, kendisinin varlığı ve Rab'liği konusunda insan için delillerin ortaya konulması ve sahip olduğu akıl sayesinde insanın, Allah'ın varlığı sonucuna ulaşabilme ve dalâletle hidâyet arasında ayırım yapabilme kabiliyetiyle yaratılmış olmasıdır. Zemahşerî, Kur'ân'da, hadislerde ve Arap edebiyatında bunun gibi birçok temsilin bulunduğunu söylemekte; meselâ "Bir şey istediğimiz zaman yapacağımız tek şey 'Ol!' demektir ve o şey hemen olur." (Nahl 16/40) ve "Gökyüzüne ve yeryüzüne İsteyerek veya zorla gelin!" dedik; onlar da İsteyerek geldik' dediler." (Fussilet 41/11) gibi âyetlerde de durumun aynı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Ayrıca Kur'ân'da yer alan "Yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir..." (Rûm 30/30) âyeti de bu görüşe paralel olarak, insanın yaratılış itibarıyla tevhîd inancına müsait olduğunu ifade etmektedir. Benzer bir şekilde Hz. Peygamber de "Her çocuk fitrat üzere doğar"⁴¹ buyurmuştur. Bütün bu âyet ve hadisler,

³⁶ Bâli Efendi, age, vr. 8b-9a.

³⁷ Bâli Efendi, age, vr. 8b.

³⁸ Bâli Efendi, age, vr. 8a.

³⁹ Bâli Efendi, age, vr. 8a.

⁴⁰ Bkz: Zemahşerî, age, II, 529-530.

Konuyla ilgili tartışmalar için bkz: Râzî, age, XV, 49-57; ; Bursevî, age, I, 794-796; Elmalılı, age, IV, 2323-2334.

⁴¹ Buhârî, Cenâiz, 79, 92; Müslim, Kader, 50; Tirmizî, Kader, 5; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17.

A'râf 7/172-173 âyetlerindeki söz konusu anlatımın, Bâli Efendi'nin tercih ettiği gibi hakikat olarak anlaşılabilmesinin yanı sıra, Zemahşeri'nin anladığı gibi bir temsil şeklinde de anlaşılabilmesini göstermektedir. Bu anlayışa göre burada önemli olan, insanın yaratılış olarak tevhid inancına sahip olduğu gerçeğinin ifade edilmesidir.

Zemahşeri'den farklı olarak, Bâli Efendi'ye benzer bir şekilde Bursevî de, ehl-i hakikate göre bu âyetlerin hakikat olarak anlaşıldığını söylemektedir; zira ona göre, rûhânî boyutu cismânî boyutuna gâlip gelen kişiler, ehl-i zâhirin tersine bu gibi işlerin gerçekleşmesini mümkün ve kolay görürler. Bu noktada Bursevî, bu gibi olayları mümkün görmeyen Mu'tezile'yi eleştirmekte; Allah'ın gücünün buna, hatta daha da zorlarına yeteceğini ifade etmektedir.⁴² Görüldüğü gibi bu hâdiseye Ehl-i Sünnet ve sūfiler, Allah'ın kudreti açısından bakarken, Mu'tezile, akıl ve hikmet açısından bakmakta; bundan dolayı da iki farklı yaklaşım tarzı ortaya çıkmaktadır. Fakat her iki görüşün sahipleri de kendilerini, bir şekilde âyet ve hadis temeline oturtmayı başarmışlardır.

3. İnsanın 'İlâhî Sorumluluk' Anlamına Gelen 'Emânet'i Kendi İradesiyle Yüklenmesi Gerçeği

Yüce Allah, insanın, Allah'a kulluk etmekle mükellef olması⁴³ anlamına gelen ilâhî emâneti yüklenmesi konusuyla ilgili olarak Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır:

“Biz emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik; fakat onlar bunu yüklenmekten çekindiler ve korktular. Onu insan yükledi; doğrusu o çok zâlim, çok câhildir.” (Ahzâb 33/72)

Öncelikle belirtmek gerekir ki Sofyalı Bâli Efendi'ye göre bu âyette geçen emânetten maksat, şer'î hükümlerin bütün çeşitlerini kapsama özelliğine sahip olan 'şer'î hükümlerin hakikati ve aslı'dır.⁴⁴

Emanetin 'göklere' teklif edilmesi, Bâli Efendi'ye göre gökte bulunan meleklerle teklif edilmesi anlamına gelmektedir.⁴⁵ Bu melekler, söz konusu emaneti yüklenmekten kaçınmışlardır; çünkü

⁴² Bursevî, age, I, 796.

⁴³ Bkz: Taberî, age, XIX, 196-201; Zemahşeri, age, V, 102-103; Râzî, age, XXV, 235-238.

⁴⁴ Bâli Efendi, age, vr. 9a.

⁴⁵ Bâli Efendi, age, vr. 10b.

Râzî'ye göre de emanetin göklere, yere ve dağlara teklif edilmesi, buralarda yaşayan akıl sahibi varlıklara teklif edilmesi anlamına gelmektedir. Bkz: Râzî, age, XXV, 236.

onlar, bu kulluk emaneti kendilerine teklif edilmeden önce zaten birtakım ibadet ve tesbihlerle yükümlüydüler. Bundan dolayı da Allah'a itaat etme yükümlülüğünün ağırlığının ve bir kulun, bu görevin altından gerektiği şekilde kalkamayacağını farkındaydılar. Onlar bu yeni yükümlülüğü üstlenselerdi, önceki yükümlülükleri üstlerinden kalkmayacağından dolayı, bu yükümlülükler onlara ağır gelecekti. Ayrıca onlar, bu teklif hakkında seçme özgürlüğüne sahip olduklarını biliyorlardı. Melekler, önceki görevlerini hakkıyla yerine getirme konusunda endişe içerisindeyken, yeni bazı yükümlülüklerden korkmakta haklıydılar ve bundan dolayı da söz konusu görevi yüklenmekten uzak durmuşlardır. Hz. Âdem ise daha önce herhangi bir şeyle mükellef olmadığından, yükünde herhangi bir ağırlaşma söz konusu değildi. Ayrıca o, bu yükümlülüklerin Cennet'e tekrar girebilmek için birer vesile olduğunu düşünmüş olabilir; zira o, Cennet'e tekrar girme konusunda çok istekli idi.⁴⁶ Buradan anlaşıldığına göre Bâli Efendi, insanın bu emaneti yüklenmesi olayının, Hz. Âdem'in Cennet'ten çıkarılmasından sonra, dünyada gerçekleştiğini düşünmektedir ki bizce de makul bir yaklaşımdır.

Âyette ifade edildiği gibi bu emaneti insan yüklenmiştir. İnsan, bu yükü yüklenmesinden dolayı Bâli Efendi'ye göre 'kendine karşı' zâlimdir; çünkü o, böylece kendisini, nefesine hoş gelen 'bütün yükümlülüklerden uzak olma' durumundan çıkarmış; Allah'ın isteğine uygun olarak kendisini 'kulluk vazifeleriyle yükümlü olma' durumuna sokmuştur. Bâli Efendi, sonuç itibarıyla sahibini Allah'ın emirlerine muhatap kılan bu durumu, hakikat dilince bir zulüm olarak değil, bir nimet olarak değerlendirmektedir.⁴⁷

Âyetin ifadesine göre insan, aynı zamanda câhildir de; çünkü o, bu yükümlülük hakkında meleklerin bildiklerini bilmemektedir. Bâli Efendi'ye göre sanki burada şöyle denilmektedir: Hz. Âdem, meleklerin bildiği ve kendisini bu yükü yüklenmekten alıkoyacak şeyleri bilmediğinden dolayı bu emaneti yüklenmiş olmakla kendine karşı zalim haline geldiğine göre, niçin bu yükü üstlenmeye kalkışmıştır?! Bâli Efendi, sahibinden Rabbânî mükemmelliklerin ortaya çıkmasına sebep olan bu hali de cehâlet olarak değil, iyi bir hal olarak görmektedir.⁴⁸

Bâli Efendi'nin başka bir yorumuna göre Hz. Âdem, muhayyerlik esasına dayanan bu teklifi, zorunlu olarak kabul etmesi gereken bir teklif zannetmek sûretiyle zorunluluk alanına çıkarması sebebiyle zâlim; bu tekliften maksadın ne olduğunu bilmediği için de câhildir. Veya o, aslen nâfile olan tâatleri farz derecesine çıkardığı

⁴⁶ Bâli Efendi, age, vr. 10b.

⁴⁷ Bâli Efendi, age, vr. 10b.

⁴⁸ Bâli Efendi, age, vr. 11a.

için zâlim; söz konusu yükümlülükleri üstlenmekle onların farz hale geleceğini bilmediği için de câhildir.⁴⁹

Bu âyeti zâhire göre yorumlayan müfessirler ise, Bâli Efendi'den farklı olarak insanın zâlim ve câhil oluşunu, bu emaneti üstlendikten sonra onun gereklerini yerine getirmemesi şeklinde açıklamaktadırlar.⁵⁰ Bâli Efendi'nin burada, konuyla ilgili oldukça farklı ve özgün bir yaklaşımda bulunduğu görülmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Bâli Efendi'ye göre Yüce Allah bu emâneti bir zorunluluk olarak değil, özgürlük ve muhayyerlik esasına göre insanoğluna teklif etmiştir.⁵¹ Dolayısıyla insanoğlu, bu emâneti yüklenmeme hak ve özgürlüğüne de sahipti. Ayrıca insana teklif edilen bu sorumluluğun zorunluluğa değil, seçme özgürlüğüne dayanmasında bir hikmet vardır; zira zorunlu kılmada, özgür bırakmadan farklı olarak, zorlama (cebr) ve zulüm ile itham edilme ihtimali vardır. Özgür bırakmak, yani seçme özgürlüğü tanımak ise, Yüce Allah'ın adaletinin tam olduğuna ve ayrıca O'nun, kullarının ibadetlerine muhtaç olmadığına dair bir delil teşkil etmektedir.⁵²

Bâli Efendi'ye göre bu âyetten, Yüce Allah'ın, istediği zaman istediği varlığa işitme ve idrâk edebilme kabiliyeti verebileceği anlaşılmaktadır. Yine O, bir varlığa seçim yapabilme özelliği verip, ona bazı tekliflerde bulunur ve özgür iradesiyle bunları seçip seçmeme hürriyeti bahşedebilir; tıpkı "O bir şeyin olmasını istediği zaman ona sadece 'Ol!' der ve o şey olur" (Yâ-Sin 36/82) âyetinde olduğu gibi. Zira Allah'ın bu emrini duyamayan ve var olmanın ne anlama geldiğini bilmeyen bir varlığın, bu emre icabet etmesi mümkün değildir. Çünkü 'kalkmak' kelimesinin anlamını bilen ve kulakları duyan birisinden farklı olarak, bu kelimenin anlamını bilmeyen veya kulağı duymayan birisine 'kalk!' dendiği zaman, bu kişi kalkmayacaktır.⁵³ Bâli Efendi'den farklı olarak, Zemahşeri'ye göre söz konusu emanetin cansız varlıklara teklif edilmesi, mecâzî bir ifade olarak kabul edilmelidir. Ona göre bu âyet, şu şekilde anlaşılmalıdır: "Farz-ı muhal bu ağır yükümlülük göklere, yeryüzüne ve dağlara teklif edilmiş olsaydı, ağırlığından dolayı onlar bile bu yükün altına girmekten kaçınırlar ve korkarlardı."⁵⁴

⁴⁹ Bâli Efendi, age, vr. 11a.

⁵⁰ Örnek olarak bkz: Taberî, age, XIX, 205; Zemahşeri, age, V, 103; Râzî, age, XXV, 236-237.

⁵¹ Bâli Efendi, age, vr. 9a.

⁵² Bâli Efendi, age, vr. 9b.

⁵³ Bâli Efendi, age, vr. 9b-10a.

⁵⁴ Zemahşeri, age, V, 102-103.

Ayrıca Bâli Efendi'ye göre bu âyet, bütün şer'i amellerin aslen nâfile olduğunu göstermektedir; fakat bir nâfile amele bir kez başlandığı zaman, artık onun tamamlanması farz hale gelir.⁵⁵ Bu, Hz. Âdem'den beri süregelen bir kuraldır; zira Hz. Âdem bu yükümlülüğü üstlenmekle, onu yerine getirme konusunda sorumlu hale gelmiştir.⁵⁶ Bilinmesi gereken bir diğer gerçek de, Hz. Âdem'in zımında bütün insanoğlu mevcut olduğu için, onun bu emaneti yüklenmesiyle bütün insanlığın da yüklenmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu âyete göre bütün insanlar, Yüce Allah'a kulluk etmekle yükümlüdürler.⁵⁷ Bâli Efendi'ye göre Hz. Âdem'in üstlendiği bu emanet, onun çocukları olan bütün insanlık için de geçerlidir; öyleyse bütün insanların, bu âyetin hükmünden dışarı çıkmamaları için bu söze sâdık kalmaları gerekir. Zira söz konusu ahdi ihlal edenler, kötü bir evlat durumundadırlar.⁵⁸

Bâli Efendi'nin buradan anladığına göre, sûfilerin yolu ve mücâhedeleri de aslen nâfiledir; çünkü insan, bu yola girip girmemekte muhayyerdir; fakat bu yola bir kez girildiğinde, Allah o kişiye bu yolun gereklerini farz haline getirir. Bu yola giren kişi, söz konusu yolda herhangi bir sünneti ihlâl ettiği zaman bile isyân etmiş olur.⁵⁹

Yüce Allah bu âyetlerde Hz. Âdem'i, görünüşte kötüleme, gerçekte ise övme olan zulüm ve cehâlet vasıflarıyla övmektedir. Zira Allah, Hz. Âdem'i ıslah ve terbiye etmeyi amaçladığından dolayı, Hz. Âdem ve meleklerin bunun bir medih olduğunu anlamamaları için bu övgüyü, bu şekilde zıt anlama gelen kelimelerle gerçekleştirmiştir. Çünkü Hz. Âdem bu sorumluluğu yüklenince, onun dışındaki bütün mahlûkât üzüntüye kapılmış; kendi aralarında "Âdem bu yükü üstlenmekle Allah katında üstün bir dereceye kavuştu; biz ise onu yüklenmekten kaçınarak bundan mahrum olduk!" şeklinde konuşmuşlar ve yaptıklarından pişman olmuşlardır. Fakat Hz. Âdem'le ilgili övgü, görünüş olarak kötüleme şeklinde vârid olunca, üzüntüleri gitmiş, rahatlamışlar ve Allah'tan razı olmuşlardır. Çünkü melekler, olayın dış görünüşüne takılmış ve onun iç yüzüne vâkıf olamamışlardır. Hz. Âdem de onlarla aynı durumdadır. Daha önce incelediğimiz âyetlerde (Bakara 2/30-33) ilim, Hz. Âdem'e daha uygun; cehâlet de meleklerle daha uygun idi; bu âyette ise durum tam tersidir. Çünkü Hz. Âdem, daha önce medh edilmişti; eğer o, bu âyette de açıkça medh edilseydi, kendini beğenmişliğe (ucba) düşerek

⁵⁵ Bâli Efendi, age, vr. 9b.

⁵⁶ Bâli Efendi, age, vr. 9b.

⁵⁷ Bâli Efendi, age, vr. 9a.

⁵⁸ Bâli Efendi, age, vr. 11a-11b.

⁵⁹ Bâli Efendi, age, vr. 10a.

Allah'la arasına bir örtü girebilirdi. Melekler de daha şiddetli bir şekilde kabz haline düşebilirlerdi. Bu iki durum ise, adalet sınırını aşmak anlamına gelirdi. Böylece hem melekler, hem de Âdem için itidal hali gerçekleşmiş oldu ve melekler, Bâli Efendi'ye göre bu âyetle Âdem'den daha önceki haklarını almış oldular.⁶⁰

4. Mü'min-Kâfir Bütün İnsanların Cehennem'e Uğramasının Anlamı

Bâli Efendi, insanın yaratılışı, fitrî yapısı ve dünyaya gönderilişi ile ilgili bu şekilde yorumlarda bulunduğu gibi, onun âkıbeti ve âhiretteki durumu hakkında da bazı yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre "Daha önce belirlenmiş bir kaderin gereği olarak hepiniz oraya (Cehennem'e) muhakkak uğrayacaksınız." (Meryem 19/71) âyetinde bahsedilen Cehennem'e uğrayış, âhirette, insanların mertebelerine uygun olarak gerçekleşecektir. Burada o, insanları üç gruba ayırmaktadır; birinci grubu peygamberler, veliler ve doğrudan Cennet'e gidecek olan sâlih mü'minler; ikinci grubu günahkâr mü'minler; üçüncü grubu da kâfirler oluşturmaktadır.⁶¹

Birinci grubu teşkil eden peygamberler, veliler ve azâba uğramadan Cennet'e girecek olan diğer mü'minler, kıyâmet günü geldiği zaman bizzat kendilerinin yaptığı amellere vâkıf olurlar; fakat Bâli Efendi'ye göre onlar, dünyada iken bu amellerle Allah'ın rahmetine nail olacaklarını ümit etmelerine rağmen, o zaman amelleri arasında, sâyesinde Allah'ın rahmetine nâil olabilecekleri hiçbir amel görmezler.⁶² Aslında gerçek, onların dünyadayken ümit ettikleri gibidir; fakat onlar, kendilerinin azaba müstehak olduklarını düşünürler ve bu azaba müstehak olma durumunun, onların a'yân-ı sâbitelerinin, yani değişmez özlerinin bir gereği olarak gerçekleştiğini zannederler. Bundan dolayı da onlar, kendileri hakkında kaderin hükmü öne geçtiği için, Yüce Allah'ın onlara ancak bir süre azap ettikten sonra merhamet edeceğini düşünürler ve Allah'ın emrine itaat ederek bu azaba razı olurlar. Bâli Efendi'ye göre Allah onların kalplerinde, azabı ile ilgili şiddetli bir korku yaratır ve bu korku sayesinde onlar, Allah'ın rahmetine hak kazanırlar. Böylece Allah'ın

⁶⁰ Bâli Efendi, age, vr. 11b-12a.

⁶¹ Bâli Efendi, age, vr. 6b-7b.

⁶² Bâli Efendi, age, vr. 6b.

Bâli Efendi'nin bu sözleriyle bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in şu hadisi hatırlanmalıdır: "İşlerinizde orta yolu tutunuz, dosdoğru olunuz. Biliniz ki hiç kimsenin ameli onu Cennet'e sokamaz." Dediler ki: "Seni de mi ey Allah'ın Elçisi?" Dedi ki: "Evet, beni de; Allah'ın rahmet ve keremi ile beni bağışlaması müstesna." Bkz: Buhârî, Rikâk, 18.

rahmeti, kazânın önüne geçer; zira Allah bir şeyi, ona ehil olmadıkça hiç kimseye vermez. Bu şekilde Allah, onları Cennet'e koyarak bu azaptan kurtarır ve böylece onların ümitleri gerçekleşmiş olur.⁶³

Bu kişilerin bu şekilde Allah'ın emrine râzı olmaları, O'na itaat etmeleri ve amellerinden dolayı Hakk'ın huzurunda hayâ ve korku duymaları; yani bu korku duygusunu yaşamaları, Bâli Efendi'ye göre onların bir bakıma Cehennem'e girmesi anlamına gelmektedir; yaşadıkları bu durum, onlar için bir nevi azap gibidir. Bu şekilde onlar, kendilerinin hak etmesiyle değil, Allah'ın kendi iradesiyle sonsuz nimetlerini onlara bahşettiğini düşünürler ki bu bilgi, onlar için daha uygundur.⁶⁴

İkinci grubu teşkil eden, azap yurdu Cehennem'e giren ve sonra Yüce Allah tarafından oradan kurtarılan 'günahkâr mü'minler'in durumu ise, Bâli Efendi'ye göre öncekilerden farklıdır. Bunlar, kendilerine azap edilmesi emredilince bundan hoşnut olmazlar ve dünyada iken içlerinde amel etme arzusu ve niyeti olduğu halde amel etmeksizin Allah'ın merhametini umdukları gibi, âhirette de Allah'ın emirlerine itaat etmedikleri halde bu azaptan kurtulmak isterler. Fakat Bâli Efendi'ye göre bunlar, örtüler ortadan kalkıncaya kadar azaba duçar olurlar; örtüler kalkınca, birinci gruba malum olan bilgi, yani kusurlu amelleri dolayısıyla Allah'tan korkmaları gerektiğine dair bilgi bunlara da malum olur ve kendilerine yapılan bu azaptan, kendi iradeleriyle razı olurlar; bundan dolayı Allah da onlardan razı olur, onlara fazlından ihsan eder ve onları da Cennet'ine koyar.⁶⁵

Üçüncü grubu teşkil eden kâfirlere gelince; ilk iki grup için söz konusu olan durum, Bâli Efendi'ye göre bu grup için asla mümkün olmaz ve Allah'tan korkmaları gerektiği bilgisine asla ulaşamazlar; çünkü onların dünyada iken Allah'a imândan ve O'nun emirlerine itaatten yüz çevirmeleri, arzu ve niyetleri bakımından da ebedilik arz eder. Bunlar, âhirette de Allah'a secde etmeye davet edilirler; fakat dünyada iken buna güç yetirememelerinden dolayı orada da bunu yapamazlar. Allah onların azabını artırınca, onların da yüz çevirmeleri artar ve bu, sonsuza kadar bu şekilde devam eder. Bâli Efendi'ye göre bu kişiler, bu azaptan dolayı, sonsuza kadar ortadan kalkmayan bir örtünün arkasındadırlar ve bundan dolayı da ebedi olarak azabın içinde kalırlar.⁶⁶

⁶³ Bâli Efendi, age, vr. 6b.

⁶⁴ Bâli Efendi, age, vr. 6b-7a.

⁶⁵ Bâli Efendi, age, vr. 7a.

⁶⁶ Bâli Efendi, age, vr. 7a-7b.

Âyetleri zâhirine göre tefsir eden İslâm âlimleri ise bu âyette geçen Cehennem'e uğramayı, Bâli Efendi'den farklı olarak, Cehennem üzerinde kurulu olan Sırat köprüsünden herkesin geçmek zorunda olması; mü'minlerin bu köprüden rahat bir şekilde geçmesi; günahkâr mü'minlerin ve kâfirlerin ise Cehennem'e düşmeleri ve günahkâr mü'minlerin, Yüce Allah tarafından bir süre sonra oradan çıkarılması şeklinde anlamışlardır.⁶⁷

5. Hz. Mûsâ'nın Allah'ı Görmek İstemesi Bağlamında Ru'yetullah Meselesi

Sofyalı Bâli Efendi, risâlesinin devamında Hz. Mûsâ'nın Rabbini görme arzusunu ifade eden "Rabbim, bana görün de sana bakayım!" (A'râf 7/143) sözüyle ilgili bazı yorumlarda bulunmakta; fakat burada o, konunun kelâmî boyutundan⁶⁸ ziyade tasavvufî boyutuna değinmektedir.

Kâfirler hakkındaki genel görüş bu şekildedir; fakat Bâli Efendi'nin işaret ettiği gibi, sûfilere göre durum biraz farklıdır. Bu noktada o, insanların geneline faydası olmadığından dolayı bunu açıklamadığını ifade etmektedir. Bkz: Bâli Efendi, age, vr. 7b.

Bâli Efendi'nin burada açıklamadığı ve hakikat ehline mahsus olduğunu ifade ettiği görüş, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ebedî Cehennemliklerin durumuyla ilgili görüşü olsa gerektir. Zira Bâli Efendi, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserini şerh etmiş ve büyük oranda onun görüşlerinden etkilenmiştir. Bilindiği gibi Muhyiddin İbnü'l-Arabî, mekân bakımından Cehennem'in ebediliğini kabul etmekle birlikte, orada yaşayanlar için Cehennem azabının bir nimet olduğunu; fakat dış görünüş ve tecelli bakımından Cennet nimetlerinden farklı olduğunu iddia etmektedir. Bilindiği gibi İbnü'l-Arabî, bu görüşünden dolayı çokça eleştirilere maruz kalmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz: İbnü'l-Arabî, age, s. 95, 120, 188; Bâli Efendi, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 137-139, 192-199, 309-310, 328-329; Tek, ag.mk., s. 121-123; Karadaş, Çağfer, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin (İtikâdî Görüşleri)", *DİA*, XX, 519, İstanbul, 1999.

⁶⁷ Taberî, age, XV, 595; Râzî, age, XXI, 245-246.

⁶⁸ Bilindiği gibi Ehl-i Sünnet âlimlerine göre ru'yetullah, imkân dahilinde bir olaydır ve Kıyâme 75/22-23 âyetlerinde belirtildiği gibi âhirette gerçekleşecektir. Bkz: Taberî, age, X, 433-434; Râzî, age, XIV, 245; Bursevî, age, I, 769.

Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'ye göre ise Yüce Allah, duyu organları tarafından idrâk edilmekten ve algılanmaktan münezzehtir olduğu için, O'nu görmek imkân dışıdır; çünkü duyu organlarının bir şeyi algılayabilmesi için, bu şeyin bir yön ve mekanda bulunması gerekir; bu da söz konusu şeyin bir cisim veya araz olmasını gerektirir ki Allah, bütün bunlardan münezzehtir. Zemahşerî'ye

Kur'an'da ifade edildiğine göre Yüce Allah, Hz. Mûsâ ile, daha önce hiç kimseyle konuşmadığı bir şekilde vasıtasız olarak, doğrudan doğruya konuşmuştur.⁶⁹ Buradan hareketle Hz. Mûsâ, duyma ile görmeyi kıyaslamış ve şöyle bir sonuca varmış olsa gerektir: Duyma ve görme özellikleri, insanoğlunun sahip olduğu iki özelliştir; eğer kulak vasıtasız olarak Allah'ın kadim kelâmını duyabildiyse, göz de O'nun kadim zâtına vasıtasız olarak bakıp O'nu görebilir.⁷⁰ Bundan dolayı Bâli Efendi'ye göre onun Rabbi görme arzusu zirveye ulaşmış ve ulaştığı bu özel makamdan dolayı, O'nu görebilme ümidi de kuvvetlenmiştir.⁷¹ Bunun sonucu olarak Hz. Mûsâ, itidal sınırından dışarı çıkmış ve nübüvvet, akıl ve Allah'ın kendisiyle konuşması gibi özelliklere sahip olmasına rağmen, gayr-ı ihtiyârî olarak O'nu görmeyi de istemiştir; fakat o, Allah'ı görmenin, kendisinin içinde bulunduğu vasıflardan farklı vasıfları gerektirdiğini fark edemiştir.⁷²

Söz konusu âyette Hz. Mûsâ “Rabbim, bana görün, sana bakayım” demiştir. Onun bu sözü, kendisinin Allah'a duyduğu muhabbetle kemâle ulaştığının bir göstergesidir. Bundan sonrası ise bu muhabbetin gereğini yerine getirmektir ki o da Sevgili'nin yüzüne bakmaktır. Fakat Bâli Efendi'ye göre o, “Sana bakayım” diyerek bakma (nazar) fiilini kendisine isnâd etmeseydi, bu isteğine ulaşması kolayca mümkün olabilirdi; zira onun bu tavrı, kendisinin bunu hak ettiğini iddia etmek anlamına gelmekte ve bu da, Allah'ı görmeye mâni bir hal teşkil etmektedir. Bu durumda Allah'ı görmeyi zorlaştıran veya imkansız hale getiren, bizzat Hz. Mûsâ'nın içinde bulunduğu bu hal idi; bundan dolayı Bâli Efendi'ye göre ona, aslında ulaşılması mümkün olan Allah'ı görme konusunda “Beni asla göremezsin!” cevabı verilmiştir. Allah'ı görmek imkân dahilinde bir şey olmasaydı, hiç kimsenin kalbine böyle bir arzu düşmezdi. Bâli Efendi'ye göre Allah'ı görme arzusunun varlığı, O'nu görmenin imkân dahilinde olmasını gerektirmektedir.⁷³

göre Hz. Mûsâ'nın Allah'ı görmek istemesinin sebebi, Bakara 2/55 âyetinde geçtiği gibi Allah'ı açıkça görmedikçe îmân etmeyeceklerini söyleyen kavmine, bunun imkansız olduğunu fiilen ispatlamaktır. Ona göre bu âyetteki “Beni asla göremezsin” cümlesi, bu imkansızlığı açıkça ifade etmektedir. Bkz: Zemahşeri, age, II, 502-503.

⁶⁹ Bkz: Bakara 2/253; Nisâ 4/164; A'râf 7/143.

⁷⁰ Bâli Efendi, *Tahkikâtü Bâli*, vr. 19b.

⁷¹ Bâli Efendi, age, vr. 19b. Karş: Taberî, age, X, 419-420; Bursevî, age, I, 766.

⁷² Bâli Efendi, age, vr. 19b.

⁷³ Bâli Efendi, age, vr. 19b-20a.

Nitekim Ehl-i Sünnet âlimleri, Hz. Mûsâ'nın bu şekilde Allah'ı görmek istemesini, ru'yetullah'ın genel itibarıyla imkân dahilinde olmasına dair bir

Bâli Efendi, ru'yetullahla ilgili bazı müfessirlerden de nakillerde bulunmaktadır. Meselâ onun aktardığına göre Beyzâvî (v. 685/1286), söz konusu âyetle ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bu âyet, genel itibariyle Allah'ı görmenin imkân dâhilinde olduğuna dair bir delildir; çünkü peygamberlerin imkânsız olan bir şeyi, özellikle de onlar için cehâlet anlamına gelecek Allah'la ilgili bir şeyi O'ndan istemeleri muhaldir. Bundan dolayı Yüce Allah, “Ben görülemem” veya “Ben sana görünemem” sözleriyle değil de, “Beni göremezsın” sözüyle onun bu talebini reddetmiştir.”⁷⁴ Bâli Efendi'ye göre Yüce Allah, Beyzâvî'nin söz konusu ettiği bu tabirleri kullanmış olsaydı, âyette yer alan nefy edatından dolayı O'nun görülmesi, zâtının bir gereği olarak sonsuza kadar imkân dışı olacaktı; çünkü bu durumda cümlelerin başına nefy edatının getirilmesinden maksat, O'nun görülebilir olmasının bizâtihi imkansızlığını ifade etmek olacaktı.⁷⁵

Bâli Efendi'ye göre bu âyet, Allah'ı görmenin imkânsızlığına dair kesin bir hüküm vermemekte; konuyla ilgili her iki görüşe de eşit uzaklıkta bulunmaktadır. Fakat karîneler göz önünde bulundurulduğunda bu âyet, ru'yetin varlığına dair görüşe daha yakındır; çünkü ru'yetin var olması durumunda, Hz. Mûsâ'nın murâdının gerçekleşmesi söz konusudur. Ru'yetin var olmaması da mümkündür; bunda da Yüce Allah'ın şanının yüceltilmesi ve insanların terbiye edilmesi söz konusudur.⁷⁶ Fakat az sonra da görüleceği gibi Bâli Efendi, ru'yetullahın mümkün olduğunu ve hatta dünyada iken bile gerçekleşebileceğini düşünmektedir.

Âyette Yüce Allah'ın “Beni asla göremezsın” cevabıyla sözün sona erdirilmemesi, bundan sonra Hz. Mûsâ'nın iştîyâkının daha da arttığını göstermektedir. Zira Yüce Allah devamında şöyle buyurmaktadır: “Şu dağa bak (ben oraya tecelli edeceğim; hem dağ beni görecek, hem de sen beni dağda göreceksin); eğer o dağ yerinde sağlam olarak kalabilirse, sen de beni görebilirsin.” Yüce Allah'ın bu sözleri, Bâli Efendi'ye göre “Sen beni görünce, nübüvvet, Allah'ın seninle konuşması gibi bütün üstün özelliklerinin üzerine bina edilmiş olduğu aklın, sende gidecektir” anlamına gelmektedir. Hz. Mûsâ, Rabbinin bu sözlerini anlamış; O'nu görme konusundaki iştîyâkı daha da artmış; aklının başından gitmesini ve bayılmayı da göze alarak bu talebinden vaz geçmemiştir.⁷⁷

delil olarak görmüşlerdir; zira bir peygamberin, câiz olmayan bir şeyi Allah'tan talep etmesi mümkün değildir. Bkz: Râzî, age, XIV, 238; Bursevî, age, I, 766.

⁷⁴ Bâli Efendi, age, vr. 16b; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I, 358, İstanbul, trs.

⁷⁵ Bâli Efendi, age, vr. 16b. Ayrıca bkz: Râzî, age, XIV, 240.

⁷⁶ Bâli Efendi, age, vr. 20a-20b.

⁷⁷ Bâli Efendi, age, vr. 20b-21a.

Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ "Rabbim, bana görün, sana bakayım" deyince, Yüce Allah onun bu sözünden, onun söz ve fiille terbiye ve te'dîb edilmeyi hak ettiğini anlamış; bundan dolayı ona "Bana bakılması mümkün olmayan içerisinde bulunduğu bu halinle beni göremezsin" demiştir. Bu söz, Yüce Allah tarafından Hz. Mûsâ'yı terbiye etmek için söylenmiştir. Bunun üzerine Hz. Mûsâ, söylediği sözün Allah'ın huzuruna yakışmayan, cüretkârlık ifade eden bir söz olduğunu anlamıştır.⁷⁸

Yüce Allah, onu bu şekilde sözle terbiye ettikten sonra, Allah'la beraber iken içinde bulunması gereken edebi tam öğrenmesi için, bir de fiille terbiye etmek istemiş ve şöyle demiştir: "Şu dağa bak; eğer o yerinde sabit olarak kalabilirse, sen de beni görebilirsin." Yüce Allah dağa tecelli edince, dağı paramparça etmiş ve bunun üzerine Hz. Mûsâ bayılmıştır.⁷⁹

Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ ayılınca, yani *mahv* (mahviyet) makamından *sahv* (uyanma ve kendine gelme) makamına geçince, kendine bakmış ve kendisinin, noksansız bir şekilde tecelliden önceki haline döndüğünü; fakat dağın mahvolduğunu ve önceki haline dönemediğini görmüştür. Hz. Mûsâ'nın kalbi, ru'yet hâdisesi gerçekleşikten sonra takatsız kalmasına rağmen, aradan çok geçmeden sakinleşmiştir.⁸⁰ Bâli Efendi'nin bu sözlerinde, Hz. Mûsâ'nın bu tecelli esnasında Rabbini gördüğüne dair bir imâ bulunmaktadır. Fakat daha sonra gelen ifadelerinden anlaşıldığına göre o, ru'yet hâdisesinin, Hz. Mûsâ'nın Hızır'la buluşmasından sonra gerçekleştiğini düşünmektedir.⁸¹

Hz. Mûsâ kendine geldiği zaman, bu şekilde dağın paramparça olması fiilinden, Yüce Allah'ı görmek istediği zaman içinde bulunduğu vasıfların, Allah'a bakmak için uygun olmayan vasıflar olduğunu; bu vasıflarla muttasıf bir kişinin Hakk'ı görmeye lâyık olmadığını anlamıştır. Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ ile ilgili Allah'ın bu söz ve fiili, Allah'la beraberken içinde bulunulması gereken edep ve terbiyenin ona öğretilmesi amacını taşımaktadır. Bundan sonra Hz. Mûsâ bu edeple edeplenmiş ve daha önceki tavrından dolayı Allah'a tevbe etmiştir.⁸²

Kıssanın sonunda Yüce Allah, Hz. Mûsâ'ya hitaben "Sana verdiklerimi (peygamberlik ve Allah'ın kelâmını) al ve şükredenlerden ol!" buyurmuştur. Ayrıca başka bir âyette de Yüce Allah, kendisine

⁷⁸ Bâli Efendi, age, vr. 17b.

⁷⁹ Bâli Efendi, age, vr. 17b.

⁸⁰ Bâli Efendi, age, vr. 21b.

⁸¹ Bkz: Bâli Efendi, age, vr. 22a, 26a.

⁸² Bâli Efendi, age, vr. 17b.

şükredenlerin nimetlerini artıracığını ifade etmektedir.⁸³ Dolayısıyla Bâli Efendi'ye göre bu durum, ru'yetullah konusunda Hz. Mûsâ'ya yapılan bir vaad anlamına gelmektedir; yani Hz. Mûsâ şükrettiği takdirde, ileride Allah'ı görme nimetine de ulaşacağı böylece ona va'd edilmektedir. Bu nasihatle birlikte Hz. Mûsâ'nın bu arzusu sükûn bulmuş; Rabbine şükretmiş ve peygamberliğin hükümleri tamamlanana kadar sabretmiştir. Daha sonra da Allah'ın emri ile, onun aracılığıyla bu talebine ulaşabilmek için Hz. Hızır'la buluşmuştur.⁸⁴ Görüldüğü gibi Bâli Efendi, daha önce bu tecelli esnasında ru'yetullahın gerçekleştiğine dair imâlarda bulunurken, bu noktada bu hadiseyi, Hz. Mûsâ'nın Hızır'la buluşmasından sonraki bir vakte ertelemekte; dolayısıyla ru'yetullah meselesiyle, az sonra incelenecek olan Mûsâ-Hızır buluşması arasında bir irtibat kurmaktadır. Orada da ifade edileceği gibi, Hz. Mûsâ'nın Hızır'la yapmış olduğu esrarengiz yolculuk sonunda, onun Yüce Allah'ı görmesini engelleyen perdeler ortadan kalktığı için, bayılmaksızın O'nu temâşâ edebilmiş ve görebilmiştir.⁸⁵ Halbuki Kur'ân'da, Hz. Mûsâ'nın Yüce Allah'ı gördüğüne dair en küçük bir imâ bile bulunmamaktadır.

Bu noktada Hz. Mûsâ'nın Sinâ Dağı'nda iken Yüce Allah'ı görememesinin sebebi konusunda Bâli Efendi ile sûfi müfessir Bursevî arasında bir karşılaştırma yapmak istiyoruz. Bursevî, Bâli Efendi tarafından burada ifade edilen Hz. Mûsâ'nın, o an içerisinde bulunduğu ru'yete mâni halden dolayı Allah'ı göremediğine dair görüşü doğru bulmamaktadır. Çünkü Bursevî'ye göre Hz. Mûsâ o zaman, henüz işin başında olan bir insan durumunda değil, Hz. Muhammed (sav)'in mîraçtaki durumuna benzer bir durumda, Sinâ Dağı'nda Allah ile buluşma makamında idi. Bursevî, bu konuyu şeyhi Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691)'ye sormuş; o da Hz. Mûsâ'nın içinde bulunduğu beşer olma ve bir beden içinde olma halinin ru'yete mâni olduğunu söylemiştir. Bu sefer Bursevî şeyhine, Hz. Muhammed'in mîraçta Rabbini gördüğünü hatırlatmış; o da cevap olarak, Hz. Muhammed'in mîraçta cisimler ve ruhlar âlemini geçip emir âlemine ulaştığını; dolayısıyla ortada cisim türünden bir şeyin kalmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Bursevî, peygamberlerin ve velîlerin tam fenâ halinde iken Rablerini görme konusunda eşit olduğunu; dolayısıyla Hz. Muhammed ile Hz. Mûsâ arasında bu konuda bir fark olmaması gerektiğini şeyhine hatırlatmış; bunun üzerine de o, diğer peygamberlerden farklı olarak Hz. Muhammed'in, kalp ve beden olarak bütün varlıklardan

⁸³ Bkz: İbrâhîm 14/7.

⁸⁴ Bâli Efendi, age, vr. 22a.

⁸⁵ Bâli Efendi, age, vr. 26a.

soyutlanabildiğini; Hz. Mûsâ'nın ise bu özelliğe sahip olmadığını söylemiştir.⁸⁶ Anlaşılan Bursevî, Bâlî Efendi'den farklı olarak Hz. Mûsâ'nın Rabbini görmediğini; dünya hayatında bunun, sadece Hz. Muhammed'e mîraçta nasip olduğunu; fakat onun da Rabbini cisimler ve ruhlar âleminde geçip, emir âleminde kalp gözüyle gördüğünü düşünmektedir.

6. Hz. Mûsâ - Hz. Hızır Kıssası ve Ledünnî İlim

Kur'an'da yer alan Hz. Mûsâ - Hz. Hızır kıssası⁸⁷, sûfi müfessirler tarafından, kemâle ulaşma yolunda bir mürşid-i kâmilin zorunluluğu ve zâhirî ilimlerin yanı sıra bir de ledünnî ilmin var olduğunu temellendirme konusunda kendisine çokça başvurulmuş bir kıssadır. Bu kıssa, Hz. Mûsâ'nın, kendisinin sahip olmadığı bazı bilgileri ondan öğrenmek amacıyla Hz. Hızır'a tâbi olması; yolculuk esnasında Hızır'ın 'bindikleri gemiye zarar vermek', 'günahsız bir çocuğu öldürmek', 'kendilerine yiyecek vermeyen insanlara ait yıkılmak üzere olan bir duvarı ücretsiz olarak onarmak' gibi zâhiren anlaşılması zor olan ve bundan dolayı Hz. Mûsâ tarafından yadırganan bazı tasarruflarda bulunması ve en sonunda Hızır'ın, bu fiillerinin iç yüzünü Hz. Mûsâ'ya açıklaması şeklinde özetlenebilir.

⁸⁶ Bursevî, age, I, 766-767.

Sûfi müfessir İbn Acîbe de, sûfilere göre ru'yetullah'ın hem bu dünyada, hem de âhirette vâki olabileceğini; fakat bu dünyada buna, sadece Hz. Muhammed'in ve onun ümmetinden oldukları için bu konuda da ona vâris olan ümmetinin en seçkinlerinin nâil olabileceğini ifade etmiştir. Bkz: İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, II, 391-392, Beyrut, 1423/2002.

⁸⁷ Bkz: Kehf 18/60-82.

Hz. Mûsâ - Hz. Hızır kıssası ve ledünnî ilimle ilgili tartışmaları ele alan günümüzde yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Genç, Cafer, *Kelâm Epistemolojisi ve Hz. Mûsâ - Hızır Kıssası Işığında Zâhir Bâtin İlişkisinin Değerlendirilmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler E., Erzurum, 2002; Bardak, Ahmet, *Kur'an'da İlm-i Ledünnî*, basılmamış yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Ü. Sosyal Bilimler E., Van, 2006; Atılğan, Yusuf Kenan, *Ledünnî İlim Hz. Mûsâ - Hızır (as) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Ü. Sosyal Bilimler E., Sivas, 2006; Albayrak, İsmail, "Kur'an ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlimi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları - V* içinde, s. 187-210, İstanbul, 2003; Öztürk, Mustafa, "Bilge Kul - Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu", *Kıssaların Dili* içinde, s. 137-170, Ankara, 2006; Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, XVII, 406-409, İstanbul, 1998; Uludağ, Süleyman, "Hızır (Tasavvuf ve Halk Edebiyatı)", *DİA*, XVII, 409-411, İstanbul, 1998.

Konuyla ilgili Bâli Efendi'nin görüşlerine geçmeden önce bir-iki nokta üzerinde durmakta fayda görmekteyiz. Hz. Mûsâ (as)'nın bu yolculuğa çıkma sebebiyle ilgili olarak Hz. Muhammed (sav)'den nakledilen bir hadise göre, Hz. Mûsâ'ya insanların en bilgisi sorulmuş; o da en bilgili kişinin kendisi olduğunu söylemiş; bunun üzerine bu konudaki bilgiyi Allah'a havale etmeyip de bu şekilde cevap verdiği için Yüce Allah onu ayıplamış ve iki denizin birleştiği yerdeki kişinin (Hızır'ın) ondan daha bilgili olduğunu Mûsâ'ya bildirmiş; bunun üzerine Hz. Mûsâ, bu kişiyle buluşmak için yola çıkmış; buluştukları zaman Hızır ona, "Ben, Allah'ın bana öğrettiği, fakat sana öğretmediği bir ilme sahibim; sen de Allah'ın sana öğrettiği, fakat bana öğretmediği bir ilme sahipsin" demiştir.⁸⁸ Görüldüğü gibi bu hadis, hem söz konusu yolculuğun sebebini açıklamakta, hem de Mûsâ ve Hızır'ın sahip olduğu ilimlerin farklı muhtevaya sahip olduğunu ifade etmektedir.

Bazı sûfi müfessirler, bu âyet grubunun hemen başındaki "Ona (Hızır'a) katımızdan bir ilim öğrettik" (Kehf 18/65) âyetinin metninde geçen *ledünnâ* ibâresinden hareketle, Hızır'ın sahip olduğu ilmin *ledünnî ilim* olduğunu; zâhiri ilimden farklı olarak, Hızır'ın bu ilmi Yüce Allah'tan vasıtasız olarak aldığını ifade etmişlerdir.⁸⁹ Ayrıca bu âyetlerde kendisinden bahsedilen Hızır, sûfiler tarafından genelde bir nebî olarak değil, bir velî olarak görülmektedir.⁹⁰ Sûfi müfessir Bursevî'nin ifade ettiğine göre âyette Hızır'a bahşedildiği bildirilen ilim, gayb ilmi ve Allah'ın izniyle gaybdan haber verme ilmidir.⁹¹ Ayrıca Bursevî'ye göre sûfiler, *mükâşefe* yoluyla, yani bilgi alma vasıtalarını Allah'ın dışındaki varlıklara meylettikten uzak tutup, sadece O'ndan gelen bilgilere açık ve hazır hale getirmek sûretiyle elde ettikleri ilmi, *ledünnî ilim* olarak isimlendirmektedirler.⁹² Bâli Efendi de bir sûfi olması hasebiyle, görüleceği gibi bu konuda Bursevî ve diğer sûfilerle benzer düşüncelere sahiptir.

⁸⁸ Bkz: Buhârî, İlim, 87, Tefsîr, 195; Müslim, Fezâil, 169; Tirmizî, Tefsîr, 19.

⁸⁹ Bursevî, age, II, 499; İbn Acîbe, age, IV, 178-179. Ayrıca bkz: Elmalılı, age, V, 3262-3274.

⁹⁰ Bursevî, age, II, 498; İbn Acîbe, age, IV, 179.

⁹¹ Bursevî, age, II, 499. Ayrıca bkz: İbn Acîbe, age, IV, 178.

⁹² Bursevî, age, II, 500.

Bursevî'nin aktardığı bir başka görüşe göre ise burada Mûsâ'nın Hızır'dan öğrenmesi gereken ilim, *mükâşefe* yoluyla öğrenilen bâtinî ilim değil, *işâret* yoluyla öğrenilen bâtinî ilimdir. Bkz: Bursevî, age, II, 501.

Bursevî tarafından zikredilen başka görüşlere göre ise bu ilim, bâtin ilmi veya ancak Allah'ın öğretmesiyle öğrenilebilen, O'nun zatını ve sıfatlarını bilme ilmidir. Bkz: Bursevî, age, II, 499.

İnceleyeceğimiz âyetlerde zikredildiğine göre Hz. Mûsâ, Hızır'la buluşunca ona "Sana öğretilen ilim ve irşaddan bir kısmını bana öğretmen için sana tâbi olayım mı?" (Kehf 18/66) demiştir. Bâli Efendi'nin bu ifadeyle ilgili yorumuna göre Hz. Mûsâ, Hızır'ın kendisine, ona tâbi olması şartıyla ilim öğreteceğini zannetmektedir; halbuki Hızır, kendisine tâbi olsun veya olmasın, Allah'ın emriyle ona ilim öğretmektedir.⁹³ Hz. Mûsâ, kendi üzerine bir sorumluluk yüklemek zorunda olmadığı halde, Hızır'a tâbi olma sorumluluğunu kendine yüklemiş; bunun üzerine Hızır da onun kendisine yüklediği bu yükümlülüğü devam ettirmiş; ona soru sormamasını ve sabırlı olmasını şart koşmuştur. Eğer Hz. Mûsâ sadece "Sana öğretilen ilmi bana öğretir misin?" demiş olsaydı, Bâli Efendi'ye göre amacına ulaşması daha kolay olacak ve Hızır tarafından sabırlı olmamakla suçlanmayacaktı. Dolayısıyla bu zorluk Hızır'dan değil, Hz. Mûsâ'dan kaynaklanmıştır.⁹⁴

Hz. Mûsâ "Sana tâbi olayım mı?" deyince, Hızır da ona "Sen benimle birlikte olmaya sabredemezsin" demiştir. Hızır'ın bu sözü, ilk bakışta bir peygamberle ilgili sabırsızlık gibi bir noksanlığı ifade ettiği için; ayrıca Hz. Mûsâ'nın sorduğu düşünülebilen "Niçin sabredemeyeyim?" sorusuna cevap olsun diye, devamında Hızır şunları söylemiştir: "Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir konu hakkında nasıl sabredebilirsin ki!" Bâli Efendi'ye göre bir peygamber, hakkında bilgi sahibi olmadığı kötü bir durum karşısında sabredemez; zira peygamber olmanın gereği, ortada sözlü veya fiili bir kötülük gördüğü zaman sessiz kalmamak, duruma hemen müdahale etmektir.⁹⁵

Hz. Mûsâ Hızır'ın bu sözlerinden, onun kendisine, daha önce Yüce Allah tarafından yüklenmiş olan mükellefiyetlere ilaveten, ilim öğrenme konusunda yeni bazı yükümlülükler getireceğini zannetmiş;

⁹³ Bâli Efendi, age, vr. 22b.

Bursevî'nin aktardığına göre bazı âlimler, Hz. Mûsâ'nın bir nebî ve müstakil bir şeriat sahibi olmasının, onun başka bir nebîden, kendi şeriatının ahkâmıyla ilgisi olmayan bazı gizli ilimlere dair birtakım bilgiler öğrenmesine mâni olmayacağını ifade etmektedirler. Ayrıca daha kâmil olanın (ekmel'in), kâmil olan aracılığıyla terbiye edilmesi de mümkündür. Zira Yüce Allah'ın, daha kâmil olandan gizlediği bazı bilgileri, kâmil olana bahşetmesi ve bu bilgileri, onun vasıtasıyla daha kâmil olana öğretmesi mümkündür. Bu durum, kâmil olanın, daha kâmil olandan üstün olmasını da gerektirmez. Nitekim Hz. Mûsâ, birçok bakımdan Hızır'dan üstün olduğu halde, onun bildiklerinden bir kısmını öğrenmek amacıyla, mütevâzı bir şekilde ona tâbi olmuştur. Bkz: Bursevî, age, II, 502.

⁹⁴ Bâli Efendi, age, vr. 22b.

⁹⁵ Bâli Efendi, age, vr. 22b-23a.

aslında Hızır'ın "... nasıl sabredebilirsin ki!" sözüyle işaret ettiği, onun tarafından yapılacak dış görünüş bakımından kötü olan fiilleri kastettiğini anlamamıştır. Bundan dolayı Hızır'ın sözüne şöyle cevap vermiştir: "Allah dilerse beni sabırlı bulacaksın ve senin emirlerine karşı gelmeyeceğim." Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ, kendi zannınca sabırlıdır; gerçeğin bunun tam tersi olduğunu bilseydi, kesinlikle bu sözü söylemezdi.⁹⁶

Hz. Mûsâ bunları söyleyince, Hızır onun, kendisinin sözleriyle neyi kastettiğini anlamadığını fark etmiş ve Mûsâ'nın "Beni sabırlı bulacaksın" sözünü, "Bana tâbi olduğunda, hiçbir şey hakkında bana soru sorma" sözüyle tasdik etmiş; emre isyân halinin ortaya çıkmaması için ona "Sabırlı ol" dememiştir. Hz. Mûsâ Hızır'a soru sorduğunda, nehyedilen fiili, yani soru sorma fiilini işlemiştir; fakat kendisinin söylemiş olduğu "Senin hiçbir emrine isyan etmeyeceğim" sözü, doğruluğunu devam ettirmiştir; zira Bâli Efendi'ye göre peygamberler, özellikle Allah'ın iradesiyle irtibatlandırarak söyledikleri sözlerde kesinlikle sâdıktırlar.⁹⁷

Kıssanın devamında, dış görünüş bakımından garip bazı olaylar meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi olan Hızır tarafından geminin delinmesi hâdisesinde, Hz. Mûsâ'nın Hızır'a bunun sebebinin sormasıyla, onun sabır konusunda başarılı olamayacağı gerçeği ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Hızır ona, "Sen bana, 'Sana isyan etmeyeceğim' dememiş miydin?" değil de, "Ben sana 'Benimle bulunmaya sabredemezsin' demedim mi?" demiştir. Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ'nın Hızır tarafından yasaklanan soru sorma fiilini işlemesi, onun bu konuda söz vermiş olmamasından dolayı, bir emre itaatsizlik teşkil etmemektedir; çünkü o, bu konuda sessiz kalmış; Hızır ona "Bana soru sormayacaksın" dediği zaman, ona "Tamam, sana soru sormayacağım" dememiştir. Zira Hz. Mûsâ onun bu sözünden, ilerde sessiz kalmaya güç yetiremeyeceği bazı şeylerle karşılaşacağını, soru sorması gereken bazı durumların ortaya çıkabileceğini tahmin etmiş; nitekim görüldüğü gibi onun bu tahmini doğru çıkmıştır.⁹⁸

Hz. Mûsâ "Gemidekileri batırmak için mi onu deliyorsun?" sorusunu sorduğu zaman, Hızır tarafından söylenen "Benimle bulunmaya sabredemezsin" ve "Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir konuda nasıl sabredebilirsin ki!" şeklindeki sözleri doğrulamıştır. Bâli Efendi'ye göre eğer Hz. Mûsâ Hızır'a tâbi olma konusunda yakîn, yani kesin bilgi üzere olsaydı, ona asla soru sormazdı; çünkü peygamberlerin yakînine zevâl ve unutkanlık musallat olamaz. Hz.

⁹⁶ Bâli Efendi, age, vr. 23a.

⁹⁷ Bâli Efendi, age, vr. 23a-23b.

⁹⁸ Bâli Efendi, age, vr. 23b.

Mûsâ, sözünün devamında “Unuttuğumdan dolayı beni sorumlu tutma” dediğine göre o, bu esnada yakîn üzere değildir.⁹⁹

Hızır Hz. Mûsâ’ya “Ben sana anlatıncaya kadar, seni şaşkırtan ve soru sormaya zorlayan hiçbir konuda bana soru sorma!” demiştir. Hızır gemiyi deldiği zaman Hz. Mûsâ, “Gemiyi delmekten amacın, suçsuz oldukları ve bunu hak etmedikleri halde içindekileri boğmaksa, bu taktirde sen büyük bir günah işliyorsun” demiştir. Bâli Efendi’ye göre Hızır da onu terbiye etmek için, “Ben sana, benimle beraber bulunmaya sabredemezsin, demedim mi?” diyerek, onun gelecekte yapacağı şeyleri önceden haber vermek sûretiyle, Hz. Mûsâ’yla ilgili olarak, kendisinden bile daha bilgili olduğunu ifade etmiştir. Hz. Mûsâ bunu anlayınca “Ey Hızır, unutkanlığımdan dolayı soru sorduğum için beni muâheze etme; çünkü benim unutkanlığım, senin yapmış olduğun bu işin büyüklüğünden kaynaklanmıştır” diyerek ondan özür dilemiştir.¹⁰⁰

Devamında Hz. Mûsâ, irşad konusunda Hızır’a nasihatte bulunmuş ve “Ey Hızır, bana zor bir iş yükleme; sen, emirlere uyma konusunda tam bir bilgiye sahipsin; öyleyse bana da sana uymayı kolaylaştıracak şekilde davran” demiştir. Hz. Hızır onun bu sözünü doğru bulmuş ve onun sözüne uymuştur; zira Bâli Efendi’ye göre bir bakımdan Hızır emirlerine uyulması gereken bir kişi ise de, diğer bakımdan da Hz. Mûsâ emirlerine uyulması gereken bir peygamberdir.¹⁰¹

Hızır’ın yaptığı ikinci garip iş olan küçük bir çocuğu öldürme fiili, Hz. Mûsâ’ya, işin hakikatine vâkıf olma konusunda birincisinden, yani geminin delinmesinden daha kolay gelmiştir; çünkü birinci iş, her ne kadar konusu kendisi olsa da, Hz. Mûsâ’nın annesinin yaptığı işe benzemekte; ikinci iş ise kendi yaptığı işe benzemektedir. Bundan dolayı kendi yaptığı işe benzeyen ikinci işi anlaması daha kolay olmuştur. Bilindiği gibi Hz. Mûsâ’nın annesinin yaptığı iş, Firavun’un askerleri tarafından öldürülmemesi için Hz. Mûsâ’yı bir beşiğe koyup nehre bırakmaktır. Kendisinin daha önce yaptığı iş de, bir Mısırlıyı öldürmektir.¹⁰²

Hz. Mûsâ ve Hızır, gemiden çıktıktan sonra yollarına devam etmişler; yolda bir çocukla karşılaşmışlar; şaşkırtıcı bir şekilde Hızır, bu çocuğu öldürmüştür. Bunun üzerine Hz. Mûsâ Hızır’a “Ortada bir kısas söz konusu değilken suçsuz bir çocuğu mu öldürdün? Şüphesiz sen çok kötü bir iş yaptın!” demiştir. Bunun üzerine Hızır

⁹⁹ Bâli Efendi, age, vr. 23b.

¹⁰⁰ Bâli Efendi, age, vr. 23b-24a.

¹⁰¹ Bâli Efendi, age, vr. 24a-24b.

¹⁰² Bâli Efendi, age, vr. 24b.

da “Ben sana, benimle beraber olmaya sabredemezsin, demedim mi?” ifadesini kullanmıştır. Bâli Efendi’ye göre bu noktadan sonra Hz. Mûsâ için artık ‘unutma’ mazereti geçerli değildir. Burada ancak, daha önce Hızır tarafından ifade edilen “Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir konuda nasıl sabredebilirsin ki!” şeklindeki mazeret söz konusu olabilir. Burada Hz. Mûsâ Hızır’a “Bundan sonra sana bir daha soru sorarsam, benimle arkadaşlığı sürdürme; çünkü o zaman benim açımından mazur sayılırsın” demiştir. Çünkü artık Hz. Mûsâ, Hızır’ın, başka konular bir kenara, Mûsâ’nın kendisiyle ilgili konularda dahi kendisinden daha bilgili olduğunu görmüştür. Hz. Mûsâ bu sözleri söyleyince, Hızır, daha önce yaptığı gibi onun bu emrine de aynen uymuştur.¹⁰³

Mûsâ ve Hızır tekrar yola çıkmışlar ve bir köy halkının yanına varmışlardır. Köy halkından yiyecek bir şeyler istemişler; fakat onlar, bu isteği yerine getirmekten kaçınmışlardır. Daha sonra Hızır, orada yıkılmak üzere olan bir duvar görmüş ve onu düzeltmiştir. Hz. Mûsâ, Hızır’ın bunun karşılığında açlıklarını gidermek için onlardan bir ücret alacağını tahmin etmiş; fakat Hızır bunu yapmayınca ona “İsteseydin bunun için bir ücret alabilirdin” demiştir. Bunun üzerine Hızır “Bu itirazın, artık ikimizin şekil ve mânâ bakımından ayrılması anlamına geliyor” demiştir. Bâli Efendi’ye göre şekil olarak ayrılışın ne olduğu açıktır. Mânâ olarak da, Hızır’ın Hz. Mûsâ’dan daha bilgili olduğu gerçeği, Hz. Mûsâ’nın bunu, böylece bizzat müşâhede etmesi ve kesin olarak anlaması sûretiyle açığa çıkmıştır. Böylece ikisi ayrılmışlardır. Ayrılmalarına sebep olan olaylar da, Hızır tarafından değil, bizzat Hz. Mûsâ tarafından üç ile sınırlandırılmıştır; zira üçüncü olayda Hz. Mûsâ “Sana bir daha soru sorarsam, artık benimle arkadaşlık etme!” demiş olmasaydı, bu olayla ayrılmaları gerekmecekti; Hızır, Hz. Mûsâ bunu isteyinceye kadar hiçbir şekilde ayrılma isteğinde bulunmayacaktı.¹⁰⁴

Hızır’ın gerçekleştirdiği bu üç fiilin iç yüzü, Kur’ân’da ifade edildiğine göre, yine onun tarafından Hz. Mûsâ’ya şu şekilde açıklanmıştır: Geminin delinmesinin hikmeti, geminin yolu üzerinde sağlam gemilere el koyan bir kralın bulunması ve Hızır’ın, ondan kurtarmak için gemiyi kusurlu hale getirmesidir. Çocuğun öldürülmesinin hikmeti, ana-babası salih birer insan olan bu kâfir ve âsî çocuğun, onları da küfür ve isyâna düşürmek için uğraşacak olması ve onun yerine Yüce Allah’ın bu kişilere salih bir evlat vermek istemesidir. Duvarın onarılmasının hikmeti de, duvarın yıkılacağı yerde, iki yetim çocuğa ait bir hazinenin bulunuyor olması ve onların

¹⁰³ Bâli Efendi, age, vr. 24b-25a.

¹⁰⁴ Bâli Efendi, age, vr. 25a-25b.

büyüyünce bu hazineye ulaşması için, duvarın sağlam kalıp yıkılmasının gerekliliğidir.¹⁰⁵

Bâli Efendi'ye göre geminin delinmesi, Firavun ve askerlerinin denizde boğulması hâdisesinin bir benzeridir.¹⁰⁶ Çocuğun öldürülmesi, Hz. Mûsâ'nın bir Mısırlıyı öldürmesine; duvarı onarmak da onun, Hz. Şuayb'ın kızları için ücretsiz olarak koyunlarını sulaması hâdisesine benzemektedir.¹⁰⁷ Öyleyse Hz. Mûsâ, Hızır'ın işaret ettiklerini anlayamadığı için, aslında kendi yapmış olduğu işleri inkâr etmekte ve yadırgamaktadır; eğer o, işin iç yüzünü anlamış olsaydı, onları bu şekilde inkâr etmezdi. Hızır, Hz. Mûsâ'ya olayların iç yüzünü açıkladıktan sonra "Bunları kendi arzuma göre değil, Yüce Allah'ın emriyle yaptım; tıpkı senin de bu işlerin benzeri olan söz konusu işleri kendi arzuna göre yapmadığın gibi" demiştir.¹⁰⁸ Bâli Efendi buradan, meşrû bir işin, akıl tarafından sebebi bilinmediği zaman inkâr edilebileceği sonucunu çıkarmaktadır.¹⁰⁹

Hızır bu üç garip işi, yapmış olduğu bu işler üzerinde Hz. Mûsâ'nın düşünmesi ve sabretmesi için yapmıştır; fakat Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ, bunlar üzerinde ne gereği gibi düşünmüş, ne de sabredebilmiştir.¹¹⁰ Bâli Efendi'ye göre Hızır ayrılmak istediği zaman Hz. Mûsâ, ondan kendisine tavsiyelerde bulunmasını istemiş ve o da bunun üzerine şu tavsiyelerde bulunmuştur:

"Arkadaşsız bir yere gitme! Çok şaşkırtıcı bir şey olmadıkça gülme! Hataya düşenleri ayıplama; sen kendi hatalarına ağla ey İmrân'ın oğlu! Bu yasakladıklarım sana zâhiren mübah görünebilir; fakat bunlar, insanla onun gerçek matlûbu arasında bir perde teşkil eder ve insanı ondan uzaklaştırır. Matlûbun olan şeye, yani Allah'ı görmeye ulaşmak istiyorsan, kendi hatalarına ağla ve bunlardan uzak dur."¹¹¹

¹⁰⁵ Bkz: Kehf 18/78-82.

¹⁰⁶ Bâli Efendi, age, vr. 25b. Ayrıca bkz: Bursevî, age, II, 507; İbn Acîbe, age, IV, 188.

Fakat hatırlanacağı üzere Bâli Efendi, daha önce bu olayı, annesinin kendisini, Firavun'un askerleri tarafından öldürülmekten kurtarmak için beşiğe koyup suya bırakmasına benzetmişti. Bkz: Bâli Efendi, age, vr. 24b. Ayrıca bkz: İbnü'l-Arabî, age, s. 223.

¹⁰⁷ Bâli Efendi, age, vr. 25b. Ayrıca bkz: İbnü'l-Arabî, age, s. 222-226; Bursevî, age, II, 507; İbn Acîbe, age, IV, 188.

¹⁰⁸ Bâli Efendi, age, vr. 25b.

¹⁰⁹ Bâli Efendi, age, vr. 25b.

¹¹⁰ Bâli Efendi, age, vr. 24b.

¹¹¹ Bâli Efendi, age, vr. 25b-26a. Ayrıca bkz: Bursevî, age, II, 511.

Hızır burada Hz. Mûsâ'ya, sözün makamını göz önünde bulundurarak “Ey Allah'ın nebîsi!” veya “Ey Allah'ın kendisiyle konuştuğu kişi!” şeklinde değil de “Ey İmrân'ın oğlu!” şeklinde hitap etmiştir; çünkü Bâli Efendi'ye göre burada sözün makamı, insanın önüne perdeler koyan ta'zîm makâmı değil, insanın önündeki perdeleri kaldıran te'dîb, yani terbiye etme makâmıdır. Hızır “Ey İmrân'ın oğlu” dediği ve Hz. Mûsâ, insân-ı kâminden sâdır olan bu sesi duyduğu zaman, Hz. Mûsâ ile Yüce Allah arasındaki O'nu görmesini engelleyen perdeler kalkmış; Hz. Mûsâ, asıl hüviyeti olan İmrân'ın oğlu olma haline geri dönmüş; bu hal içendeyken o, daha önce “Rabbim, bana görün, sana bakayım” sözüyle talep ettiği şeyi, kendinden geçmeksizin ve bayılmaksızın müşâhede etmiştir.¹¹² Ru'yetullah konusunda da geçtiği gibi Bâli Efendi'ye göre Hz. Mûsâ, bu yolculuk vasıtasıyla ulaştığı kemâl derecesinin sonucu olarak, daha önce göremediği Rabbini görebilmiş ve bu muradına ermiştir. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi, Kur'an'da, buna dair en ufak bir işaret bulunmamaktadır.

Sonuç olarak Bâli Efendi'ye göre bu kıssa, Rabbinin vechini görmeyi isteyen âlimlerin, Hızır'ın bilgilerine tam olarak sahip olan bir insân-ı kâmil aramaları gerektiğine dair delil teşkil etmektedir. Böyle bir kişi bulunduğu da onun huzurunda edebe riâyet etmek gerekmektedir.¹¹³

Âyetleri zâhirine göre yorumlayan müfessirlere göre, Bâli Efendi'den farklı olarak, Hz. Hızır (as), tıpkı Hz. Mûsâ gibi, Yüce Allah'tan vahiy ve ilim alan bir nebî olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴ Hızır, bu kıssada anlatılan fiilleri, 82. âyetteki “Bütün bunları kendiliğimden yapmadım” ifadesinden anlaşıldığına göre, Allah'ın emri ile yapmıştır.¹¹⁵ Ayrıca konuyla ilgili yukarıda zikredilen hadislerden anlaşıldığına göre Hz. Mûsâ'nın Hızır'la buluşmasının sebebi de, Hz. Mûsâ'nın kendisini insanların en bilgilisi olarak görmesi üzerine, yeryüzünde ondan daha bilgili kişilerin bulunduğu somut olarak kendisine gösterilmesi; bu gibi konularda iddialı konuşmayı, nihâi bilgiyi, her şeyi bilen Yüce Allah'a nispet etmesi gerektiğinin ona öğretilmesi ve Allah'ın bilgisine kıyasla en bilgili insanın bilgisinin bile, okyanusa nispetle bir damla su kadar olduğunun ortaya konulmasıdır.¹¹⁶

¹¹² Bâli Efendi, age, vr. 26a.

¹¹³ Bâli Efendi, age, vr. 26a. Ayrıca bkz: İbn Acîbe, age, IV, 189.

¹¹⁴ Taberî, age, XV, 321; Zemahşerî, age, III, 598. Ayrıca bkz: Bursevî, age, II, 498; İbn Acîbe, age, IV, 178.

¹¹⁵ Taberî, age, XV, 366-367; Zemahşerî, age, III, 609.

¹¹⁶ Taberî, age, XV, 321.

Sonuç

Sofyalı Bâli Efendi, *Tahkîkâtü Bâli (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi)* adlı bu risâlesinde, bazı âyetlerle ilgili birtakım işâri yorumlarda bulunmaktadır. Onun bu yorumları, genel itibariyle zâhiri anlamlarla uzlaştırılabilecek niteliktedir. İlk dört başlık altında incelediğimiz insanın mânevî yapısı ve başlangıç ve sonuç itibariyle yeryüzündeki konumuyla ilgili müellifin yaklaşımları, buna örnek olarak gösterilebilir. Bu görüşlerden ilkinde göre, insanın yeryüzünde halife kılınması ve meleklerin bilmediği bazı isimlerin Hz. Âdem'e öğretilmesi, Bâli Efendi'ye göre onun meleklerden üstün olduğunu göstermektedir. Ona göre insanoglundan ezelde söz alınması da insanın âhirette sorumlu tutulabilmesi için gerçekleşmiş bir olaydır. İnsanın ilâhî sorumluluk emanetini yüklenmesi de onun özgür iradesine dayalı olarak gerçekleşmiş; insan, daha önce içinde yaşamış olduğu Cennet nimetine tekrar ulaşmak amacıyla, bu yükün altına kendi isteğiyle girmiştir. Bâli Efendi'nin bütün insanların Cehennem'e uğramasıyla ilgili âyete dair yorumunda da -İbnü'l-Arabî'nin konuyla ilgili görüşüne yaptığı îmayı göz ardı edersek-, zâhir ilmi bakımından bir sorun görünmemektedir. Görüldüğü üzere Bâli Efendi'nin zikredilen bu dört konuyla ilgili görüşleri, zâhiri yorumlarla büyük oranda örtüşmektedir.

Bâli Efendi'nin bu risalede dile getirdiği birkaç görüş ise, bazı yönlerden zâhirle uyum arz etmemektedir. Onun, Hz. Mûsâ'nın Sînâ Dağı'nda Allah'ı görmediğini ifade etmesine rağmen, Hz. Mûsâ'nın, Hızır'la yaşamış olduğu tecrübenin akabinde kemâle ermesi sonucu, dünya hayatında Allah'ı gördüğünü ifade etmesi buna örnek verilebilir. Bâli Efendi'nin bu görüşü, açık bir şekilde zâhirle çelişmektedir; çünkü Kur'ân'da, bununla ilgili en küçük bir îmâ bile bulunmamaktadır.

Ayrıca Bâli Efendi, Mûsâ-Hızır kıssasında, Hızır'a Allah katından bir ilim verilmesine dair ifadelerden hareketle, ledünnî ilim adı verilen, zâhiri ilimden farklı bir bilgi türünü temellendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca o, Hz. Mûsâ'nın Hızır'a tâbi olmasından hareketle de, kemâle ulaşmak için bir mürşid-i kâmile bağlanmanın zorunluluğu sonucuna ulaşmaktadır. Fakat bu âyetlerle ilgili sûfi olmayan müfessirlerin yaptığı, Hızır'ın da tıpkı Mûsâ gibi bir peygamber olduğu ve yaptığı zâhiren garip davranışların, Allah'ın emirlerine dayandığına ve onun da bir peygamber olduğuna dair yorumlar dikkate alındığında, Bâli Efendi gibi sûfi müfessirlerin bu yorumları, metinle tam olarak örtüşmemektedir. Ayrıca böyle bir yaklaşım, kimin ledünnî bilgiye sahip olduğuna dair elimizde kesin bir delil bulunmadığından, kötü niyetli insanlar tarafından istismar edilmeye de müsaittir. Zaten bundan dolayı da dinde aslolan, âyet ve hadislerin zâhiri anlamlarıdır.

Sonuç olarak denilebilir ki Bâli Efendi'nin bu risalede ifade ettiği görüşler, işaret ettiğimiz noktalar hariç, zâhir ilmi bakımından kabul edilebilir durumdadır. Zâhir tefsirinden farklı olarak Bâli Efendi, âyetleri tasavvufî bir neşve içerisinde tefsir etmiş; bazı âyetleri de, tasavvufî düşüncüyü temellendirme amacıyla, zâhir müfessirlerinden farklı yorumlamıştır.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*, I-XX, Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir - Hamza Ahmed ez-Zeyn, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1416/1995.
- Albayrak, İsmail, "Kur'ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmi", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları - V* içinde, s. 187-210, Ensar Neşr., İstanbul, 2003.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Yeni Ufuklar Neşr., 2. Baskı, İstanbul, 1998.
- Atılğan, Yusuf Kenan, *Ledünnî İlmin Hz. Musa - Hızır (as) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Ü. Sosyal Bilimler E., Sivas, 2006.
- Bâli Efendi, Sofyalı (v. 960/1553), *Tahkikâtü Bâli (Tefsîru Âyâtin Muhtelifi)*, Süleymâniye Kütüphanesi, Dârulmesnevî, No: 55/1, vr. 1b-29a.
- , *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, el-Matbaatü'n-Nefisetü'l-Osmâniyye, İstanbul, 1309/1891.
- Bardak, Ahmet, *Kur'ân'da İlm-i Ledünnî*, basılmamış yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Ü. Sosyal Bilimler E., Van, 2006.
- el-Beyzâvî, Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, I-II, Dersâadet Y., İstanbul, trs.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Şerh ve Tahkik: eş-Şeyh Kâsım eş-Şemmâî er-Rifâî, I-IX, Dâru'l-Erkam, Beyrut, trs.
- Bursalı Mehmed Tâhir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333-1342.
- el-Bursevî, İsmail Hakkı (v. 1137/1724), *Rûhu'l-Beyân*, I-IV, Dersâadet, trs.
- Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, XVII, 406-409, TDV Y., İstanbul, 1998.

- Demir, Ziya (v. 1997), *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as (v. 275/888), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (v. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşr., İstanbul, 1971-1982.
- Genç, Cafer, *Kelâm Epistemolojisi ve Hz. Musa - Hızır Kısası Işığında Zâhir Bâtın İlişkisinin Değerlendirilmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler E., Erzurum, 2002.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî el-Hasenî (v. 1224/1809), *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-VIII, Tahkîk: Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (v. 638/1240), *Fusûsu'l-Hikem*, tercüme ve şerh: Ekrem Demirli, Kabalcı Y., İstanbul, 2006.
- İsmâîl Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1951-1955.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, 186-188, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Kara, Mustafa, "Bâlî Efendi (Sofyalı)", *DİA*, V, 20-21, TDV Y., İstanbul, 1992.
- Karadaş, Cağfer, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (İtikâdî Görüşleri)", *DİA*, XX, 516-520, TDV Y., İstanbul, 1999.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, yrs., trs.
- Mehmed Süreyyâ (v. 1327/1909), *Sicill-i Osmânî (Osmanlı Ünlüleri)*, I-VI, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Muslu, Ramazan, "Halvetiyye'de Atvâr-ı Seb'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, sayı: 18, s. 43-63, Ankara, 2007.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyn (v. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh bi Şerhi'l-İmâm Muhyiddîn en-Nevevî*, I-XIX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1417/1996.

- Ögke, Ahmet, "Tasavvufta "Kenz-i Mahfi" Düşüncesi ve Sofyalı Bâli Efendi (v. 960/1553)'nin "Küntü Kenzen Mahfiyyen" Şerhi Bağlamında Varoluşun Anlamı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 5, sayı: 12, s. 9-24, Ankara, 2004.
- Özcan, Tahsin, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, s. 125-155, İstanbul, 1999.
- Öztürk, Mustafa, "Bilge Kul - Musa Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu", *Kıssaların Dili* içinde, s. 137-170, Kitâbiyât Y., Ankara, 2006.
- er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Ali el-Kuraşî et-Teymî el-Bekrî (v. 606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, Tahkîk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire, 1422/2001.
- Tek, Abdurrezzak, "Fusûsu'l-Hikem'e Yönelik Bazı Tartışmalı Konulara Sofyalı Bâli Efendi'nin Bakışı", *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, c. 14, sy. 2, s. 107-133, Bursa, 2005.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra (v. 279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., İstanbul, 1413/1992.
- Uludağ, Süleyman, "Hızır (Tasavvuf ve Halk Edebiyatı)", *DİA*, XVII, 409-411, TDV Y., İstanbul, 1998.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, I-VI, Tahkîk: Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid - Fethî Abdurrahmân Ahmed Hicâzî, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1418/1998.